

Bağımlılıktan Çatışmaya: Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Devlet ve Sermaye İlişkisi

Hamit Emrah Beriş*

20. Yüzyılın Fenomeni: Küreselleşme

Kuşkusuz, 20. yüzyılın son yıllarında siyaset bilimi literatüründe en fazla yeri işgal eden kelimelerden birisi küreselleşme idi. 1980’lerde akademik çevrelerce kullanılmaya başlanan kavram, 90’lı yıllarla beraber soğuk savaşın sona ererek bir anlamda ideolojilerin sonunun geldiğinin ilan edilmesine koşut olarak giderek yaygınlaşmıştır. Küreselleşme, değişik zihin yapılarında farklı anlamlar taşıyor olsa bile, herkesin hemfikir olduğu konu, özellikle enformasyon teknolojilerinin gelişmesinin dünyada insanlar arası mesafeleri kısalttığı, sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimi arttırdığıdır. Bu bağlamda Giddens küreselleşmeyi; “[U]zak yerleşimleri birbirlerine, yerel oluşumların millerçe ötedeki olaylarca biçimlendirildiği ya da bunun tam tersinin söz konusu olduğu yollarla bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması...” şeklinde tanımlar ve modernliğin yapısal sonucu olarak görür (Giddens, 1998:

66). “Bugün, elektronik teknolojisinin uygulamaya konulduğundan bir yüzyıl sonra, merkezî sinir sistemimizin kendisini bütün küreyi kucaklayacak biçimde yaymış, gezegenimiz ölçeğinde mekân ve zamanı ilga etmiş bulunuyoruz.” diyen Marshall McLuhan da ünlü “küresel köy” kavramı ile iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerlemenin insanlar arasındaki ilişkileri yoğunlaştıracağını ve hızlandıracağını, dolayısıyla coğrafi sınırları ortadan kaldıracağını iddia etmiştir (McLuhan, 1966’dan aktaran Harvey, 1999:327).

Küreselleşmenin temelde iki boyutu olduğu söylenebilir: Kültürel küreselleşme ve ekonomik küreselleşme... Küreselleşme sürecinde bu iki faktör etki ve sonuçları bakımından giderek iç içe geçmektedirler (Robertson, 1998:103).

Küreselleşmenin kültürel boyutu bağlamında süreç, ilkede, değişik sosyo-kültürel yapılanmaların yerlerini gitgide küresel, birbirine yaklaşan ve yerel kültürleri aşan kültür örüntülerine bırakması yönünde işlemektedir. Bu bağlamda kapitalist ekonomik siste-

* Araş. Gör., Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

min doğasının yarattığı akışlar, yani ülkeler ve bölgeler arası meta, sermaye ve insan gücü akışı ulusal farklılıkları ortadan kaldırmakta, değişik insan topluluklarına mensup bireylerin gündelik yaşamları, giyim tarzları dahi birbirine benzemektedir (Wallerstein, 1998:129). Bu şekilde değişik insan topluluklarının kültürel etkileşimlerinin tüm insanlığın ortak değerlerini kapsayacak evrensel bir kültür oluşturmasının küreselleşmenin kültür ayağını meydana getireceği düşünülmekte; ancak, pratikte gerçeklerin tam da bu şekilde cereyan etmediği görülmektedir. Zira paradoksal olarak küreselleşme çağında evrensel değerlerin yanında yerel olana ilgi artmakta, alt kimliklere ve farklılığa bugüne değin olmadığı kadar vurgu yapılmaktadır. Robertson'un "glokalleşme (küyerelleşme)" olarak adlandırdığı bu olgu, yerel değerlerin kendi özgünlüklerini koruyarak evrensel sahada temayüz edeceği öncülünden hareket eder. Bu nedenle Robertson, küreselleşmenin "hem tikelciliğin evrenselleştirilmesini hem de evrenselciliğin tikelleştirilmesini içeren ikili sürecin kurumsallaşma biçimi" olarak kabul edilebileceğini savunmaktadır (Robertson, 1998:105). Bu anlayışa göre, gitgide artan tikelci yaklaşımlar esasında küreselleşme olarak nitelenen küçülmenin bir bileşenidir (Robertson, 1999:252).

Bunun ötesinde evrensel olma iddiasını taşıyan yeni kültürün büyük ölçüde Amerikan patentli olduğu bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, günümüz bilişim sektöründe donanım (hardware) teknolojisinde Japon liderliği olmasına rağmen bu durum çok fazla önem arz etmez. Zira donanımların kâr marjı yazılımlara göre oldukça düşüktür ve kültürel etkileri de yok denecek kadar azdır. Oysa Amerika'nın büyük bir pazar hakimiyeti kurduğu yazılım (software) piyasasında kâr marjı çok yüksek olduğu gibi bu piyasa, üreticiye kendi kültürünü ihraç imkanı da tanır.

Mesela, video, VCD ve DVD player üretiminde Japonya dünya lideri olmasına karşın video filmlerinin % 90'ı ABD'de üretilmektedir. Bu şekilde Amerikan filmleri, kitapları, müziği yani kısacası hayat tarzı evrenselleşmektedir (Naisbitt, 1994:20-21). Bunun dışında Amerikan filmlerinin sadece % 20'si kendilerine yapılan yatırımı kendi ulusal pazarlarında geri kazanabildiğinden özellikle yüksek bütçeli ve büyük harcamalar gerektiren Amerikan filmlerinin yapımcılarına zarar ettirmemesi yabancı pazarlarda müşteri bulmalarına bağlıdır. Uluslararası sahada başarılı olabilmek evrensel bir dil yakalama ile bağlantılıdır ve bu evrensel dilin temel ögesi de şiddettir (Barnet ve Cavanagh, 1995:13). Yani ilkede mevcut yerel kültürlerin aşılması ile oluşacağı düşünülen küresel kültürün, reel alanda mutlaka daha iyiye gidiş anlamına gelmediği, ABD'nin neredeyse tek başına damgasını vurduğu bu yeni kültürün vulgarize olduğu görülmektedir.

Aslında küreselleşmenin kültürel boyuttan daha önemli yüzü ekonomik yönüdür. Günümüzde dünyada her zamankinden çok daha fazla bir ekonomik hareketlilik göze çarpmaktadır. Gerçekten de ülkeler arası sermaye akışı, tarihteki en hızlı günlerini yaşamakta; ülkelerin ekonomileri sürekli olarak birbirlerine ve uluslar ötesi ya da uluslar üstü mekanizmalara daha fazla angaje olmaktadır. Öyle ki, Asya'nın görece küçük bir ülkesi olan Tayland'da yaşanan ekonomik kriz binlerce kilometre ötedeki Brezilya borsasını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Ulagay, 2000:21). Bunun yanında Birleşmiş Milletler İnsanî Kalkınma Raporuna göre her gün 1.5 trilyon dolardan fazla para el değiştirmektedir (Bozkurt, 2000:29). Bunun yanı sıra uluslararası malî pazarlarda özellikle 20. yüzyılın son iki on yılında müthiş bir büyüme ve genişleme olmuştur (Sassen, 1996: 40).

Ancak bu müthiş parasal akışın tüm dünya ülkelere için adil veya eşit imkanlar tanı-

dığını söylemek mümkün değildir. Zira küresel ekonominin güçlenmesi aynı zamanda uluslararası alanda faaliyet gösteren ve dünyanın her yerine sızabilecek güç ile büyüklüğe ulaşmış, Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ) olarak adlandırılan büyük şirketlerin hitap ettikleri pazarların büyümesi anlamına gelmektedir ve zaten onlar da bu fırsatı değerlendirmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktadırlar. Bu bağlamda özellikle ekonomik anlamdaki küreselleşmenin hem çok uluslu şirketlerce, hem de bunların arkasında yer alan devletlerce aktif olarak desteklendiği bilinmektedir.

1990'ların başı itibarıyla dünyada yaklaşık 37.000 ÇUŞ vardır ve bunların % 90'ının merkezleri gelişmiş ülkelerde bulunmaktadır (Hirst ve Thompson, 1998:80). Bu bilgi ışığında sözü edilen müthiş sermaye akışının yönü kolayca kestirilebilir. Gerçekten de ekonomik küreselleşme ilke, devletler arasındaki mal ve hizmetlerin mümkün olduğunca serbest dolaşımını sağlayarak, dünya ölçeğinde maksimal faydayı sağlamak gibi bir söylem içermesine rağmen uygulamada, bundan en çok gelişmiş ülkelerin yararlandığı görülmektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sürekli bir servet transferi gerçekleşmektedir. Çok Uluslu Şirketlerden 200'ünün yıllık iş hacmi 150 ülkenin GSYİH'sinden fazladır. 1960 yılında dünya nüfusunun en alt gelir seviyesindeki yüzde 20'si ile en üst gelir seviyesindeki yüzde 20'si arasındaki fark 1'e 30 iken, bugün bu oran 1'e 82'dir. Yani ilk basamak-taki % 20 toplam dünya gelirlerinin % 82'sine sahipken, en yoksul % 20 için bu oran sadece % 1.2'dir (Başkaya, 2001:31-36). Bu anlamda bir bakıma gelişmiş ülkelerin birbirleri arasındaki iktisadî farklar gitgide kapanırken gelişmekte olan ülke ekonomileriyle olan farkları gün geçtikçe daha da artmaktadır (Pieterse, 2000:129-130).

Aynı süreçte mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını savunan gelişmiş devletler, kendi ihraç ürünleri için gümrük tarifelerinin kaldırılmasını talep ettikleri üçüncü dünya ülkelerinden ihraç edecekleri şeker ve tekstil ürünlerine kota koymaktan kaçınmamaktadırlar. Hatta ABD gibi küreselleşmeci söylemde başı çeken bir ülke kendi ulusal otomobil üreticilerini korumak için Alman ve Japon otomobillerine karşı yüksek gümrük tarifeleri uygulamaktadır. Aynı çifte standart, emeğin küreselleşmesi için de geçerlidir. Küreselleşme sürecinde emeğin dolaşımı son derece sınırlı kalmıştır (DPT, 2000:5). Sermayedarlar ile işçiler coğrafi akışkanlıkların yarattığı imkanları kullanma bakımından eşit şansa sahip değildirler. Kapitalizmin doğuş çağında işçiler pek çok farklı coğrafi bölgeyi gezerek kendileri için en uygun koşullarda emeklerini satarak geçimlerini sağlarken günümüzde sermayenin akışındaki hız ve kolaylık işçi dolaşımında söz konusu olmamaktadır (Harvey, 1999:264). Gelişmiş ülkeler daha ucuz işgücüne erişme imkanı bulacak olmalarına rağmen kendi ülkelerine yönelecek yoğun göçmen akımını engellemek için emeğin serbest dolaşımına karşı çıkmaktadırlar.

Tüm bu gelişmeler küreselleşmenin siyasal boyutunu görmemizi sağlar. Küreselleşme, ulus-devletlerin egemenliğini tartışılır hale getirmekte; hükümler alanını daraltmaktadır. Artık her devlet, kendi iç yapısını ilgilendiren herhangi bir karar alırken dahi altına imza koyduğu anlaşma ve sözleşmelere aykırı hareket etmiş olmamak için daha fazla uluslararası mevzuat karıştırmak zorundadır. Bir anlamda iç politikanın belirlenmesi ve izlenen siyasa dahi uluslararasılaşmıştır (Cable, 1995:23). Dünya Ticaret Örgütü'nün genel direktörü Renato Ruggerio'nun "Tek bir küresel ekonominin anayasasını yazıyoruz." ifadesiyle tanımladığı (Wallach: 1998), bu yönüyle küresel ekonominin uluslararası

alandaki hukukî dayasını oluşturması düşünülen MAI (Multilateral Agreement on Investment- Yatırımlar Hakkında Çok Taraflı Anlaşma) Çok Uluslu Şirketleri, ulusal devletler karşısında önceleyen ve devletlerin egemenlik alanlarını daraltan bir nitelik göstermektedir. MAI'nın getirdiği hak ve imtiyazlardan çok uluslu şirketler yararlanırken sorumluluklar hükümetlere ihale edilmektedir (Wallach: 1998). Örneğin, MAI'nın temel bölümlerinden birisi "Yatırımcı Hakları" başlığını taşır ve hükümet politikalarındaki değişiklikler nedeniyle zarara uğrayan ÇUŞ'ların zararlarını ilgili devletin tazmin etmesini ve ÇUŞ'ların ulusal pazarlarda neredeyse yerli firmalarla eşit koşullarda hareket etmelerine imkan sağlanmasını öngören hükümler içerir (Wallach: 1998).

Bunun yanında devletler arası ekonomik sistem de büyük ölçüde ABD'nin güdümündedir. Uluslararası piyasanın devletlere yaklaşımı genellikle iki ABD şirketinin (Standart & Poors ve Moodys) vereceği notlara bağlıdır; yeni ekonomik mevzuat, piyasaya egemen olan kurallar, değerlendirme kriterleri ABD tarafından belirlenmektedir. Çoğunlukla ABD tarafından belirlenen yeni uluslararası mevzuat büyük ölçüde İngilizce'dir (Sassen, 1996:14-18).

Küresel kapitalizmin içine girdiği aşama ulus-devletlerin dayandığı ulusal egemenlik ve temsilî hükümet modellerini sarsmaktadır (Çelebi, 2001:143). Devletlerin özellikle ekonomik alan ve piyasa üzerindeki "kontrolü kaybettiklerini" (Sassen, 1996), egemenlik kavramının dönüşüme uğradığını ve artık devletin temel işlevinin uluslararası ticaretin sağlıklı bir şekilde işlemesi için gerekli önlemleri almaktan ibaret olduğunu savunan tezler üretilmektedir. Örneğin, küresel kapitalizmin sembol isimlerinden Peter Drucker, günümüzde ulus-devletlerin egemenliklerinin niteliğinin değiştiğini savunarak bunu

özellikle para ve finans piyasalarının devletin kontrolünden çıkmasına bağlar (Drucker, 1997). Drucker'a göre II. Dünya Savaşı'ndan sonra benimsenen Bretton-Woods sistemi sabit döviz kuru sistemini temel alıyor; bu şekilde sermayenin dolaşımı büyük ölçüde kontrol altında tutulabiliyordu. Ancak 1973 yılında ABD Başkanı Nixon'ın sabit kur sistemi yerine dalgalı döviz kuru yaklaşımını benimsemesi ile beraber sermaye piyasaları ulus-devletlerin kontrolünden çıkmıştır (Drucker, 1997). Gerçekten devletlerin egemenlik haklarını kısmen de olsa ulus-üstü yapılanmalara devretmeleri Chomsky'nin de vurguladığı gibi temsilî demokrasi mekanizmasının tehdit altına girmesi anlamına gelmektedir (Chomsky, 1998:25). Devletlerin başındaki isimlerin kendilerini artık seçmenlerine değil uluslararası kuruluşların yöneticilerine hesap vermeye mecbur hissetmeleri, toplumsal ve siyasal hayatı yönetmek ve yönlendirmek için devletin tek başına yeterli olmadığını savunulması, bu nedenle devlet ile onun iktidarını paylaşacak alternatif güç odaklarının "yönetişim" içerisinde çalışmalarının doğal kabul edilmesi, ulus-devletlerin egemenlik nosyonunun sorgulanmasına yol açmaktadır. Ancak egemenlik alanları daralan ulus-devletler, paradoksal olarak kamusal alan üzerindeki etkinlik alanlarını genişletmekte, aynı şekilde özel alana da müdahale etmektedirler. Örneğin kamusal alanda sigara içilmesi yasaklayan devlet, bireylerin özel alanına, aile hayatına da girmekte, çocuk bakımına, aile içi şiddete müdahale ederek bunları birer kamusal mesele haline getirmektedir (Mann, 1993:118). Hatta feministler ve çevreci gruplar kendi savundukları tezlerin reel düzleme yansıtılması bakımından devletin müdahalesini artırmasını isterler (Mann, 1993:118). Bu durum bize ulus-devletlerin egemenlik haklarından önemli ölçüde taviz vermekle beraber güçlerinden tam anlamıyla vazgeçmeye niyetleri olmadığını göstermektedir.

Küreselleşme Sürecinin Sivil Toplum Etkileri

Küreselleşme sürecinde sivil toplum örgütlerinin güç ve etkinliklerinin artırılması yönünde global bir konsensüs yakalanmış gibi görülmektedir (Sancar, 2000:24). Küreselleşmenin idari ve toplumsal alanda evrenselliği ön plana çıkarması devletin yeni bir rol üstlenmesi sonucunu doğurmakta, başka bir anlatımla devletin klasik görev çerçevesinin daraltarak ve sınırlandırmaktadır. Bu durum devlet dışında örgütlenmiş ve devletten bağımsız hareket eden, kendi mali kaynaklarına sahip hükümet dışı örgütlerin¹ (non-governmental organizations- NGO's) ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Hükümet dışı örgütler, hem ulusal hem de uluslararası platformda muhatap alınacak saygın organizasyonlar olarak gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır (Brand, 1994:66). Bu bağlamda hükümet dışı örgütler ulusal nitelikte olabilecekleri gibi faaliyetlerini uluslararası alana da taşıyabilirler. Birleşmiş Milletler (BM) Eski Genel Sekreteri Butros Gali gibi ulus-devletlerin oluşturduğu bir düzenin başında bulunan bir isim, hükümet dışı örgütlerin halkın temsilinin temel biçimi olduğunu ve bu oluşumların uluslararası ilişkiler alanına katılmalarının siyasal meşruiyetlerini sağlayacağını söyleyerek (Krut, 1997:12) egemenlik anlayışındaki bir kayışın BM tarafından nasıl yorumlandığını göstermektedir. Gerçekten de uzun süre bu tür oluşumlara soğuk bakan Birleşmiş Milletler son dönemde hükümet

dışı örgütleri destekleyici bir çizgi izlemeye başlamıştır.

Hükümet dışı örgütler, özel çıkarlara değil, kamusal gereklere yönelmişlerdir (Sancar, 2000:21). Kâr amacı gütmeyen ve zaten bu nedenle devlet örgütünün yanı sıra iş dünyasının (veya piyasanın) da dışında kaldıklarından “üçüncü sektör” olarak da anılırlar (Hudock, 1999:1). Kâr amacı gütmeme hükümet dışı örgütlerin temel karakteristiklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu faktör dolayısıyla ki hükümet dışı örgütler, piyasa koşullarından bağımsız hareket etme imkanına sahip olacaklardır. Bunun yanında bu oluşumlar merkezî devlet aygıtının da dışında yer alırlar, doğrudan devlete angaje olmadıkları için faaliyetlerinde devletten icazet alma gibi bir zorunluluklarının bulunmayacağı, görece bağımsız hareket edebilecekleri düşünülebilecektir (Zabcı, 2000:104). Ancak bu oluşumlar, son kertede devletin koyduğu hukukî kurallara tabidir. Devlet, aralarındaki ilişkide belirleyen durumundadır. Hatta ülkemizdeki Dernekler Kanunu gibi düzenlemeler, hükümet dışı örgütlerin görev çerçevesini sınırlandırır ve daraltır. Tüzel kişilik verme yetkisinin devlete ait olması, faaliyetlerinin devlet tarafından sıkı bir şekilde izlenmesi hükümet dışı örgütler ile kamu otoritesi arasında bir tür vesayet ilişkisi yaratmaktadır (Zabcı, 2000:104).

Öte yandan, hükümet dışı örgüt terimi türdeş toplulukları ifade etmez. Hedefleri, bunlara ulaşmak için izledikleri yöntem ve faaliyet alanları birbirinden farklı olan pek çok hükümet dışı örgüt bulunmaktadır. Hatta bunların savundukları temaların birbirinden farklı ya da birbirine tamamen zıt olması da olağandır. Bu durumda farklı hükümet dışı örgütler arasında çatışma yaşanması, bunların kendi savundukları temanın haklılığını rakip örgütün prestijini sarsmaya çalışarak ortaya koymaları da mümkündür. Ör-

¹ Benim hükümet dışı örgütler şeklinde nitelediğim oluşumların “sivil toplum örgütleri”, “sivil toplum kuruluşları” “gönüllü kuruluşlar”, “devlet dışı örgütler”, “yönetim dışı örgütler” gibi pek çok farklı isimle ifade edildikleri görülmektedir. Burada terminoloji sorununa girmeden sivil toplumda ve kamu otoritesinden bağımsız şekilde örgütlenen “sivil toplum örgütleri”ni tanımlamak için hükümet dışı örgütler ifadesini kullanmayı tercih ettiğimi belirtmek istiyorum.

neğin ülkemizde şehit ailelerinin bir araya gelerek meydana getirdiği oluşumların insan haklarını korumayı amaç edinen hükümet dışı örgütleri terör örgütleri yandaşı olmakla suçladıkları bilinmektedir. Ayrıca görece daha büyük ve daha erken kurumsallaşmış hükümet dışı örgütlerin kendilerinden daha sonra kurulan ve benzer amaçlar güden örgütlenmelerin önünü kesmek için hareket etmeleri, böylece kendilerine rakip ya da alternatif oluşumların faaliyetlerini engellemeye çalışmaları da söz konusu olmaktadır.

Küreselleşme ile gücü zayıflayan ve egemenlik alanı tartışılmaya başlanan devlet karşısında sivil toplumun etkinlik ve ağırlığının arttırılması yönündeki tezlerin her geçen gün biraz daha güç kazanmasını Yeni Sağın ya da neo-liberal siyasetin ideolojik manipülasyonu olarak gören yaklaşımların da bulunduğunu kaydetmek gerekir. Gerçekten de 1970'ler ile birlikte dünya gündemini yoğun şekilde işgal eden ve 80'lerin başlarında İngiltere'de Thatcher, ABD'de de ise Reagan hükümetlerinin iş başına gelmesiyle somut düzlemde uygulamaya geçirilen, kuramsal temellerini büyük ölçüde Hayek'in attığı, Friedman, Nozick gibi düşünürlerin geliştirdiği Yeni Sağ anlayış, Keynesyen öncüllere dayalı refah devleti modeline karşı çıkararak devletin özellikle ekonomi olmak üzere toplum alanındaki etkililiğinin en aza indirilmesini, piyasaya devlet müdahaleciliğinin ortadan kalkmasını savunuyordu (Harris, 1998:53). Bu yaklaşım devlet dışında örgütlenen ve siyasal alanın alternatif platformu görüntüsünü çizen oluşumların varlığını desteklemektedir. Ancak bu yaklaşımın uzantısı olarak hükümet dışı örgütlerin siyasal iktidarın gücünün sınırlandırılmasının ve devlet aygıtı karşısında bireylere görece özerk hareket edecekleri ve kendi çıkarlarını özgürce savunacakları, çıkarları için mücadele edecekleri bir alan yaratılmasının pratikteki en önemli aracı olmalarından dolayı

Yeni Sağ'a hizmet ettikleri yönünde bir söylem benimsenmesi ve hükümet dışı örgütlerin peşinen olumsuzlanması bu oluşumların insanlık adına yürüttüğü çabaları ve elde ettiği kazanımları görmemek anlamına gelecektir (Hardt ve Negri, 2001:323-324). Yeni Sağ politikaların hükümet dışı örgütlerin sayısının artışı kışkırtıcı bir etkisi olmakla beraber sırf bu nedenle bu tür örgütlenmelerin faaliyetlerinin uluslararası kapitalist sistemin çıkarlarını savunmaya özgülendiğini söylemek mümkün değildir.

Öte yandan liberal kuramcılar sivil toplumun güç kazanmasını Batı ülkelerinde özellikle 2. Dünya Savaşı sonrası süreçte materyal değerler açısından doyuma ulaşılmasından dolayı post-materyal değerlere ilginin artışı ile ilişkilendirirler. Bu yaklaşıma göre refah devleti, Batılı toplumlarda toplumsal sınıflar arasındaki farklılıkları büyük ölçüde ortadan kaldırmış, bu nedenle sınıf mücadelesinin maddi koşulları son bulmuştur. Inglehart'ın "sessiz devrim" (Inglehart, 1977) şeklinde adlandırdığı bu süreçte, refah devleti, vatandaşlarının temel maddi ihtiyaçlarını gidererek doyuma ulaşmalarını sağlamış; onlara toplumsal konularla uğraşmaları için boş zaman ve maddi imkan yaratmıştır. Bu nedenle Batılı toplumlarda bireyler, alternatif yaşam, çevre sorunları, feminizm çalışmaları gibi konular üzerine eğilerek kamusal alanı farklılaşan bir yaşam bölgesi haline getirmişlerdir (Inglehart, 1977'den aktaran Çaha, 1998-9: 78-79).

Batıdaki bu gelişmelere koşut olarak Türkiye'de de özellikle 90'li yılların başlarından itibaren sivil toplumun devlet karşısında güç kazanmasına yönelik bir söylem benimsediği görülmektedir. Aynı süreçte kendilerini sivil toplum örgütü olarak niteleyen pek çok kuruluş da kamuoyunda temayüz etmeye başlamıştır. Kitle iletişim araçlarının sayı ve etkinliklerinin artmasının bu oluşumlara kendi adlarını duyurma noktasında eşsiz bir fırsat

sağlamış olduğu mutlaktır. Toplum, hemen her gün değişik bir örgütün çeşitli konular-daki düşünce ya da eleştirilerini dinliyor ve ya bunların çalışma ve eylemlerinden haberdar oluyordu. Örneğin iki ünlü işadamı Hayrettin Karaca ve Nihat Gökyiğit'in başını çektiği TEMA kısa adıyla tanınan Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı, Türkiye'nin yüz yüze olduğu erozyon sorununun altını çizerek ağaçlandırma kampanyaları başlattı. Üyeleri bir grup genç zengin olan Arama ve Kurtarma Topluluğu (AKUT) özellikle 18 Ağustos 1999 Marmara Depreminden sonra yaptıkları çalışmalar ile adlarının medyada çokça geçmesini sağladı. 1990'larda adını sıkça duyuran örgütlerden birisi de TÜSİAD idi.

Örgütlü Büyük Sermaye : TÜSİAD

2 Nisan 1971 tarihinde, 12 Mart askerî müdahalesinden hemen sonra, Türkiye'nin büyük sermaye gruplarının başında bulunan bir grup iş adamı, ki bunlar genelde İstanbul merkezli şirketlerin başında idiler ve bu nedenle de "İstanbul sermayesi" olarak da adlandırıldılar, bir araya gelerek Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (TÜSİAD) kurdular. Bu geniş kapsamlı ve iddialı isme rağmen TÜSİAD'ın Kurucular Bildirgesi'ni imzalayan iş adamı sayısı sadece 12 idi.² Fakat bu noktada, kurucu 12 iş adamının Türki-

ye'nin en büyük sermaye gruplarının başında-ki isimler olduklarını da kaydetmek gerekir. Derneğin kurulduğu dönemde örgüt yapısında en üst organ olarak bulunan Yüksek İstişare Konseyinin başına Türk işadamlarının duayeni Vehbi Koç, Yönetim Kurulunun Başkanlığına ise Feyyaz Berker getirilmiştir.

TÜSİAD'ı oluşturan büyük sermaye sahibi işadamlarının zorunlu üyelik esasına dayanan ticaret ve sanayi odaları gibi meslek birliklerinden ayrı bir örgütlenmeye gitmelerinin nedeni sorulabilir ki yanıt, Derneğin, kendi üyelerince ifade edilen temel kuruluş amacında saklıdır. Üyelere göre Derneğin amacı "bir sosyal sınıf olarak işadamlarının toplumsal statülerini sağlamlaştırmaktır." (Buğra, 1995:337). Bu amacın gerçekleştirilmesi ise hiçbir zaman üyelerinin çoğunluğunu, küçük ve orta ölçekli işletme sahiplerinin oluşturduğu Odalarda mümkün olmayacaktı. Zira Dernek üyeleri Ticaret ve Sanayi Odalarında ekonomik güçleri oranında temsil edilemiyorlar; ayrıca ekonomik çıkarları çoğunluğun çıkarları ile bağdaşmadığından küçük ve orta ölçekli işletme sahipleri sürekli bir çatışma ve güç mücadelesi yaşıyorlardı (Arat, 1991:136). İdris Küçükömer, 1970'lerin başında yaptığı bir çözümlemede dönemin Türkiye'sinde görece daha küçük olan ticaret ve ona göre gelişmiş durumda bulunan sanayi burjuvazisinin çıkarları arasındaki ayırımın büyüdüğünü ve daha güçlü olan sanayi burjuvazisinin kendisi için gerekli ilişkiler ağını örmek amacıyla ihtiyaç duyduğu kanunları çıkarmak istediğini söyler. Bu şekilde ticaret burjuvazisine göre oldukça gelişmiş olan sanayi burjuvazisi bu gelişkinliğiyle orantılı olarak ülke yönetiminde söz sahibi olmak istemektedir (Gevgilili, 1971:2). TÜSİAD gibi bir oluşum büyük sanayi burjuvazisine rahatlıkla sesini duyurarak kamusal alanda çıkarlarını savunma imkanı vermiştir. Nitekim TÜSİAD çevresin-

² TÜSİAD'ın kurucu üyeleri; Vehbi Koç (Koç Holding), Nejat Eczacıbaşı (Eczacıbaşı Holding), Sakıp Sabancı (Hacı Ömer Sabancı Holding), Selçuk Yaşar (Yaşar Holding), Raşit Özsaruhan (Metaş A.Ş.), Ahmet Sapmaz (Güney Sanayi A.Ş.), Feyyaz Berker (Tekfen A.Ş.), Melih Özkat (Otomobilcilik A.Ş.), İbrahim Bodur (Çanakkale Seramik), Hikmet Erenyol (Elektrometal Sanayi A.Ş.), Osman Boyner (Altınyıldız Mensucat A.Ş.), Muzaffer Gazioğlu' dur (Elyafli Çimento Sanayi A.Ş.) (Yaşar, 1996: 116). Yaşar'ın yapıtında bulunan (1996:116) Kurucular Protokolü'nün orijinal metnine göre sayılan tüm isimler Protokolü aslında parantez içinde belirtilen şirketleri adına imzalamışlardır.

den Feyyaz Tokar, henüz Derneğin kurulma aşamasında bulunduğu yıllarda Türkiye burjuvazisinin örgütlenip gerekirse çıkarları için meydanlara inerek mücadele etmesini savunur: “İşçi örgütlerinden barolara, öğretmen birliklerinden üniversitelere, küçük esnaf ve sanatkarlardan yüksek hakimlere kadar her teşekkül şu veya bu istikamette, fakat fikirle dolu olarak olayların karşısına çıkmaktadır... [Ö]zel sektörden çıkan seslere dikkat edelim. Konular genellikle o günün ve kendisini ilgilendiren meseleleri hakkındaki görüşü ya da ileriye dönük fakat yine kendisini ilgilendiren bir işlemin yorumunu taşımaktadır. Diyelim ki hatalı sayılan bir vergi kanununu kınamak üzere özel sektör yürüyüş düzenlemiştir. Yıllardır işlenen tema ve bırakılan izlenim sonucu ilk akla gelecek şey, karikatürist ve fıkralara uzun vadeli malzemenin çıkacağıdır. Pekiyi, böyle bir görüntüye sahip olduğunu bilmesine rağmen bu sektör niçin kıpırdıyamaz?..” (Tokar, 1971:2). Kısacası Tokar, işadamlarının örgütlü bir şekilde kendi çıkarlarını korumak üzere hareket etmesi düşüncesindedir. Ancak Tokar’ın bu örgüt içerisinde özel sektörün tüm temsilcilerine yer verme gibi bir düşüncesi yoktur. Tokar, “çirkin özel sektör”ün dışlanması gerektiğini savunur (Tokar, 1971:2). TÜSİAD’ın kurucu üyelerinden Selçuk Yaşar da temelde benzeri temalar üzerinde durur. Yaşar’a göre 70’li yıllarda Türkiye’de “sol hareket güçlendiği”, “servet yanlısı olmak vatan hainliği ile eşdeğer görüldüğü” ve “ülke kaosa gittiği” için TÜSİAD, “özel teşebbüsü ve hür düşünceyi korumak isteyen” işadamlarınca kurulmuştur (Yaşar, 1996:113-114).

TÜSİAD üyelerinin zikredilen bu amaçları dışında, aşağıda gösterileceği gibi, dernekleşme ileride onlara bazı ek avantajlar da getirecektir: Bir sivil toplum örgütü olarak ulusal ve uluslararası platformda temayüz etme ve saygınlık sağlama imkanı... Devletin

yakın gözetim ve denetimi altındaki odaların ise böyle bir şansının bulunmadığı açıktır.

TÜSİAD, tıpkı kuruluş yıllarında olduğu gibi ilerleyen süreçte de üye sayısını oldukça sınırlı tutmuştur. Üye sayısının kısıtlı olması, kurucuların ve daha sonraki yöneticilerinin seçkinci tavrından kaynaklanır (Vorhoff, 2001:317). Üye sayısının azlığına rağmen TÜSİAD’ın etkileme ve baskı gücü (ya da iddiası) daima nicel üye sayısının önünde gitmiştir. Gerçekte TÜSİAD’ın üye sayısının artması yönünde somut hiçbir çabası görülmemekte ve hatta aksine yeni üyelerin kabulünde oldukça seçkinci davranılmaktadır. Örneğin Derneğin eski Yönetim Kurulu Başkanı Muharrem Kayhan, KOBİ’lerin güç kazanması ile koşut olarak TÜSİAD’ın üye sayısının artırılmasının düşünülüp düşünülmediği sorusuna olumsuz yanıt vermektedir.³ Günümüzde, yani kuruluşu üzerinden 32 yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra, TÜSİAD’ın üye sayısının 2003 yılı başı itibariyle yalnızca 469 olması (*Tercüman*, 25.01.2003) ve örgütün her yıl sadece 25-30 yeni üyeye kapılarını açması seçkinci tavrın bir göstergesidir. Her ne kadar, bir anlamda TÜSİAD üyelerinin geleneksel rakibi olan Odaların yöneticilerinin üye sayısının azlığından dolayı Derneğin çok fazla ciddiye alınmaması gerektiği yönünde iddiaları olsa da ⁴ çoğu iş

³ “TÜSİAD’a üyelik için belirli iş büyüklüğü kriteri kalacak. Ancak Türk ekonomisinin büyümesiyle gittikçe daha çok işadamlarının bu kriterin içine gireceğini ümit ediyoruz. TÜSİAD’ın saygınlığını koruması için üye sayısının artması da gerekmiyor.” Şahin Alpay’la söyleşi, *Milliyet*, 1 Ocak 1999

⁴ Örneğin Ankara Ticaret Odası (ATO) Başkanı Sinan Aygün, TÜSİAD’ın reel sektörün yaşadığı sorunlarla ilgili bir sivil toplum örgütü sıfatıyla yaptığı açıklamalara karşı şöyle diyordu.: “TÜSİAD 400 civarında üyesi olan bir kuruluş. Bu nedenle toplumun sesini duyurması beklenebilir. Şoförler odasının bile 7 bin üyesi var. TÜSİAD’ın söylediklerinin halkın sesi veya sanayicinin sesi olacağını düşünmüyorum. Tabanı olmayan bir kurum.” (*Sabah*, 16.09.2000) İstanbul Sanayi Odası Başkanı Hüsamettin

adamı için TÜSİAD üyesi olmanın bir prestij kaynağı olduğu da gerçektir. Örgütün üye seçiminde bir hayli titiz davranması ve içine kapalı yapısını sürdürme konusunda özen göstermesi, ayrıca üyelik için İstanbul kökenli şirketlerin başında olmanın avantaj sağladığının iddia edilmesi TÜSİAD ile üyesi olmayan iş adamlarının arasında zaman zaman tartışmalar yaşanmasına da neden olmaktadır. Mesela TÜSİAD'ın İstanbul dışında, Anadolu'nun değişik kentlerinde ikamet eden üye sayısı yalnızca 13'tür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden tek işadamı vardır ki bu bölgenin ilk ve tek temsilcisi 1997 gibi nispeten geç bir tarihte kendisine yer bulmuştur (*Sabah*, 18.08.1997). Ancak TÜSİAD üyelerinin sayısının azlığı yanıltıcı olmamalıdır. Üyelerin Türkiye ekonomisi içerisinde hayli önemli bir yere ve ağırlığa sahip olduğu gerçektir. Öyle ki, bugün, TÜSİAD üyesi işadamlarının Türkiye'nin toplam ihracatı

içindeki payları % 35.5 (9.3 milyar dolar); ithalatı içindeki payları ise %20.8' dir (10.1 milyar dolar). Dernek üyesi işadamlarının sahibi bulunduğu şirketlerin 1997 yılındaki toplam satışları 65.7 milyar dolardır ki bu, Türkiye'de ilgili sektörlerdeki toplam iş hacminin % 40.9'una denk gelmektedir (TÜSİAD, 2001).

TÜSİAD'ın pek çok büyük sermaye sahibi işadamını da dışarıda bırakan aşırı seçici tavrı ile son yıllarda Türkiye'de sivil toplum örgütlerinin güçlenmesine yönelik eğilim birleşince TÜSİAD dışında kalan işadamları alternatif örgütlenmelere gitmeye başlamışlardır. Bu alternatif örgütlerin kamuoyunda en çok adını duyurana ise bir grup İslamî duyarlılığı yüksek işadamının oluşturduğu, MÜSİAD kısa adını taşıyan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneğidir. Aslında MÜSİAD adı bile çok açık görüleceği gibi TÜSİAD'a gönderme içermektedir. Derneğin kısa adına ilk iki harfini veren "Müstakil" kelimesini resmî kayıtlarda olmasa bile gündelik dilde "Müslüman"la ikame etmek çok daha keyfi bir tutum olmayacaktır. Zira MÜSİAD üyeleri çoğu zaman İslamî kimliklerini kendilerini tanımlama noktasında temel gönderim noktası olarak kullanmayı tercih etmektedirler. Örneğin onlar için "millî ve manevî değerlerden taviz vermeme" hayatî bir meseledir ve bu nedenle AB ile entegrasyona ihtiyatla yaklaşılmalıdır (Vorhoff, 2001:327). MÜSİAD için Avrupa Birliğine alternatif İslâm ülkeleri ile işbirliğine gidilerek meydana getirilecek oluşumlardır. Ayrıca MÜSİAD üyeleri için örnek alınacak model "millî ve manevî değerler"den taviz vermeden ekonomik kalkınmayı sağlayan Doğu Asya ülkeleri, yani "Asya Kaplanları"dır (Çınar, 1997:53).

MÜSİAD da tıpkı TÜSİAD gibi üyeliğe kabul için belirli kriterler aramaktadır. Örneğin Derneğe üyelik için başvuran bir işa-

---

Kavi ise 1998 ve 1999 yıllarında yaşanan ekonomik krizin daha çok KOBİ'leri etkilediğini ve "yukarıya çıkıldıkça" tahribatın daha az olduğunu söylemekte, bir anlamda TÜSİAD'ın ekonomik konulardaki çıkışları hakkında Aygün ile aynı görüşü paylaşmaktadır (*Sabah*, 16.09.2000). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Fuat Miras aynı konuda, TÜSİAD'ı basının öne çıkardığını iddia ederek: "TÜSİAD zenginler kulübü. Onların düşündükleri ile bizimkiler arasında fark var. Biz Türkiye'nin çok büyük bir bölümünü temsil ediyoruz. Olaylar karşısında daha hassas ve kararlı davranıyoruz. Tespit ettiğimiz sorunları da dile getiriyoruz. TÜSİAD'ı bu kadar öne basın çıkardı. Zaman zaman görüş ve düşüncelerini söylüyorlar ama daha çok bulunduğu camianın sorunlarını dile getiriyor. TOBB'un görevi toplumun düşüncesini yansıtmak." şeklinde konuşurken; İTO Başkanı Mehmet Yıldırım "Her şeyden önce TÜSİAD'ı ekonomik kurum olarak tanımlıyorum. Çıkarları doğrultusunda bir araya gelmiş bir dernek. TÜSİAD, MÜSİAD, İŞHAD gibi dernekler, hukuki altyapıları olmayan, insanların bir takım fikirler çerçevesinde bir araya geldiği yerler. Ben bu dernekleri mahallelerini güzelleştirmek üzere bir araya gelmiş insan topluluğu olarak görüyorum. TÜSİAD'ın da görevi kendi üyelerinin çıkarlarını korumak. Bence TÜSİAD hiç konuşmasın." diyordu. (*Sabah*, 15.09.2000)

damı, 3 MÜSİAD üyesinden referans almalı ve yapılacak soruşturma sonucu “ticarî doğruluğu ve dürüstlüğü tescil edilmelidir”. Ancak TÜSİAD kadar seçici bir tavır sergilenmediği de kesindir; Dernek üye sayısını 1999 senesinin sonunda 3000’e kadar yükseltmiştir. MÜSİAD’ın örgütlenme faaliyetlerinin de TÜSİAD’dan farklı olduğu, TÜSİAD’ın yurt içindeki tek temsilciliği Ankara’da, o da 1999 gibi çok geç bir tarihte açılmışken, MÜSİAD’ın kısa sürede 27 yer-de –ki bunların bir kısmı ilçedir- temsilcilik açtığı görülmektedir (musiad.org.tr). Bu iki Derneğin üyelik stratejilerinin farklı olmasıyla açıklanabilir. TÜSİAD, büyük sermaye sahiplerini kendisine çekmeye yönelik bir strateji izlerken MÜSİAD, “Anadolu Kaplanları” ile bağlantı kurmaya özen göstermektedir. Bu nedenle MÜSİAD üyeleri genelde orta ölçekli işletmelerin başında bulunan işadamlarıdır. Ancak MÜSİAD içinde büyük sermaye sahibi işadamları da bulunmaktadır. Hatta bazı MÜSİAD üyeleri aynı zamanda TÜSİAD’ın da üyesidirler. Bununla beraber MÜSİAD’ın Batı ile entegrasyona karşı soğuk tavrından ötürü aralarında bir işbirliği olmadığı da görülmektedir (Vorhoff, 2001:335).

MÜSİAD, TÜSİAD’ın dışındaki tek “SİAD” değildir. MÜSİAD’dan önce de Anadolu’nun farklı yerlerinde, değişik isimler altında yerel ölçekli Sanayici ve İşadamları Dernekleri kurulmuştur. Ancak bunların kamuoyu önünde seslerini duyuracak oranda etkinlik gösteremedikleri de gerçektir. TÜSİAD öncülüğünde düzenlenen “SİAD Zirveleri”nin TÜSİAD ile diğer örgütleri yeterince yaklaştırdığı da söylenemez. Bu anlamda TÜSİAD, daha organize ve üyelerinin kimlikleri ve amaçları daha benzer olan bir oluşum olarak göze çarpmaktadır.

TÜSİAD, 30 yıllık geçmişine rağmen kamuoyunda adını en fazla 90’lı yılların ortalarından itibaren yürüttüğü bazı etkinliklerle du-

yurmuştur. Gerçi Derneğin 80 öncesinde özellikle Bülent Ecevit’in başbakanlığındaki CHP hükümetine yönelik gazete ilânı muhalefeti bilinir;⁵ ancak, o dönemde gazete dışındaki, radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarının devlet kontrolünde ve yeterince gelişmemiş olması kuşkusuz halkın büyük bir kısmının tartışmaların uzağında kalması sonucunu doğurmuştur. 90’lardan sonra ise yaşanan “iletişim devrimi” etkinliklerden geniş kitlelerin haberdar olmasına imkan sağlamıştır.

TÜSİAD’ın kamuoyunda en fazla yankı yaratan etkinlikleri bazı saygın bilim adamlarınca hazırlanan ve “devlet”in en fazla hassas olduğu konuları sorgulayan raporlar ile benzer bağlamlarda TÜSİAD yönetici ve temsilcilerinin yaptıkları açıklamalardır. Öyle ki, söz konusu raporların TÜSİAD’a maliyeti toplam bütçenin üçte biri (yaklaşık bir milyon dolar) tutarını bulmaktadır (Tönbekeci, 2001). Tüm bu metinlerin incelenmesi uluslararası kapitalist sisteme entegrasyon süreci ile beraber Türkiye’de burjuvazinin tarihinde ilk kez devletle karşı karşıya geldiğini görmemizi sağlamaktadır. Başka bir anlatımla, küreselleşme süreci Türkiye’nin büyük sermaye gruplarının devlet ile olan ilişkilerini etkilemiş ve bu ilişkilerin yeni bir mecraya girmesine sebep olmuştur. Bunu anlayabilmek için

⁵ 1979 yılında, CHP azınlık hükümetinin iktidarda olduğu dönemde, TÜSİAD gazetelere verdiği “Gerçekçi çıkış yolu”, “Ulus bekliyor”, “Yoksulluğu paylaşmak mı, bolluğu sağlamak mı?”, “Refahın ve hürriyetlerin düşmanı: Enflasyon” başlıklı ilanlarıyla, politik savurganlık, vergi kaçırılması, işsizlik, enflasyon, döviz darlığı, enerji yetersizliği gibi sorunlara vurgu yapmış ve hükümeti eleştirmiştir (Arat,1991:140). Ecevit ile TÜSİAD’ın bir anlamdaki “barışması” 1998’de Ecevit, tekrar Başbakan olduktan sonra gerçekleşir. TÜSİAD’ın, 18 Haziran 1998 günü Yüksek İstişare Konseyi toplantısına Bülent Ecevit de katılır. TÜSİAD’ın Onursal Başkanlarından Rahmi Koç durumu şöyle yorumlar: “Ne Ecevit o eski Ecevit, ne TÜSİAD eski TÜSİAD” (*Yeni Yüzyıl*, 18 Haziran 1998)

öncelikle Türkiye’de burjuvazinin geleneksel olarak devletle ilişkisine bakmak gerekir.

Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi

Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadî sistemi feodal değildi (Keyder, 1995:1). Ekonomi genelde tarıma dayanıyor; tarımsal araziler büyük ölçüde padişaha ait kabul ediliyordu. Padişah, kendi adına başkalarına toprakları ekme-biçme hakkını tanımış olsa da son kerte de mülkiyet hakkı kendisinde kalıyor; devletin aşırı merkezîyetçi yapısı toprağı işleyenlerin güçlenmesine ve özerkleşmesine izin vermiyordu (Küçükömer, 1994:35). Özel mülkiyet Osmanlıda istisnaen görülen bir iyelik türüdür.

Bu nedenle Batıda olduğunun aksine “çitleme” faaliyetleri sonucu tarımsal arazilerin birleştirilerek verimliliğın maksimize edilme-si ve servetin belirli ellerde toplanması gibi gelişmeler yaşanmadı. Zaten devletin ekonomik alana yoğun müdahalesi ve bu alan üzerinde kontrolü söz konusuydu ve sermayenin belli ellerde toplanmasına izin verilmiyordu. İmparatorluğun önce coğrafi keşifleri, daha sonra ise Sanayi Devrimi sürecini izleyememesi burjuva sınıfının doğmaması sonucunu yarattı. Batıda loncalar yerlerini gitgide kapitalist oluşumlara bırakırken, Osmanlı’da varlıklarını uzun süre daha devam ettirdiler.

19. yüzyılın sonlarında milliyetçilik akımının güç kazanması ile İmparatorluğun uyrukları, teker teker ve çoğunlukla bir Batılı devletin hamiliği altında bağımsızlıklarını ilan ettiler. Sınırlar gitgide daralıyor, aynı süreç Avrupa ülkeleri ile ilişkilerin artmasını da beraberinde getiriyordu. İmparatorluk ekonomisinin giderek zayıflaması ilk kez Kırım Savaşı sırasında, 1854 yılında, dış borç alınması ile sonuçlandı. Ne var ki alınan dış borçların ödenmesini sağlayacak ekonomik kaynakların yaratılması imkansızdı ve bu ne-

denle borçlar katlanarak büyüdü. Gelişmeler Batılı devletlerin Osmanlı ekonomisini bizzat yönetmek üzere Düyûn-u Umumiye (Genel Borçlar) idaresini kurdurmalarına kadar vardı (Kıray, 1995:12). Artık devlet ekonomisi ister istemez uluslar arası kapitalist sisteme entegre olmuş, sınırlı bir burjuva sınıfı oluşmaya başlamıştı. Ancak bu sınıfı oluşturanların çoğı gayrimüslim ve Levanten işadamlarıydı ve bunların iktisadi faaliyetleri de üretime değil ticarete dayanmaktaydı (Keyder, 1995:33-35). İmparatorlukta “millet-i hakîme” statüsünde olan ve çoğunluğu oluşturan Müslüman halk ise hâlâ ticarete rağbet etmiyor ve bu kesimlerce yapılan üretim küçük çaplı kalmayı sürdürüyordu.

II. Meşrutiyet ve Sonrası: Millî Burjuvaziye Doğru

II. Abdulhamid’in 1877’de Anayasayı geçici olarak askıya almasının ardından kurduğı otoriter yönetim, karşısında geniş bir muhalefet bloğı yaratmıştı ve blok, gücünü 1908’de Anayasanın tekrar uygulamaya konulması kararını aldırarak gösterdi. Ahmet Rıza’nın öncülüğünde bir grup Jön Türk tarafından kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) padişaha muhalefette başrolü oynuyordu ve Meşrutiyet rejiminin yeniden ilan edilmesi de büyük ölçüde bu Cemiyetin çabaları ile mümkün olabildi. 1909’da yaşanan 31 Mart İsyamı’nda Padişahın rolü olduğunu savunan İttihatçılar, II. Abdulhamid’i tahttan indirdiler; fakat iktidarı tam anlamıyla ellerine geçirmeleri 1913’te Enver ve Talat Beylerin önderliğindeki bir grup subayın Babiâli’yi basıp, Sadrazam Kamil Paşa’yı istifaya zorlayarak yerine Mahmud Şevket Paşayı sadrazam ilan etmelerinin ardından oldu. Aynı yıl içinde Sadrazamın bir suikaste kurban gitmesi, beraberinde pek çok tutuklama ve cezalandırma ile İTC’nin gücünün de en üst düzeye çıkmasını getirdi (Zürcher, 2000: 159-163).

İttihat ve Terakki, kuruluş dönemlerinde heterojen bir örgüttü. İTC, içinde Emmanuel Karasu gibi gayrimüslim isimleri de barındırıyor ve hatta bunlar Cemiyetin lider kadrosunda dahi yer bulabiliyorlardı. Amaç, İmparatorluğu oluşturan tüm unsurların birliğini sağlamak, bir başka deyişle "ittihad-ı anasır" idi. Fakat bunun mümkün olamayacağı Balkan Savaşında anlaşılmıştır. Bu nedenle, Balkan Savaşından sonra politika değişir. Artık hedef Müslümanları önceleyen bir politika izlemektir ve bu politika Müslümanları iktisaden himaye etme yaklaşımını da içkindir. Zira Müslümanlar, zaten ticarî zihniyete uzak oldukları için tebaanın diğer unsurlarına göre ekonomik açıdan daha zor durumda oldukları ve II. Meşrutiyet ile başlayan görece ekonomik liberalleşme sürecinde mensupları arasında iktisadi dayanışma zihniyeti yaratan loncaların ortadan kaldırılışı, küçük ölçekli üretimde uzmanlaşmış Müslüman üreticilere ölümcül bir darbe vurmuştu (Toprak, 1995: 4). O halde İmparatorluğun aslı ve kalıcı olacağı düşünülen Müslüman unsurlarının ticaretle daha fazla uğraşması ve bu şekilde ekonomik açıdan güçlenmesi sağlanmalıydı.

Balkan Savaşı'nın hemen ardından gelen I. Dünya Savaşı milli burjuvazi oluşturma yönündeki politikalarını oluşturma noktasında İttihatçılara eşsiz bir fırsat sağladı. Dış ticarete spesifik tarife benimsenerek yerli üreticiler korundu, devlet dış para akımını kontrol altına aldı. Müslüman esnafın işletmelerini büyütürken anonim şirketler haline getirmeleri teşvik edildi; bunlara ayrıcalıklar tanındı (Toprak, 1995:6). İttihatçıların ünlü Nafia Nazırı Kara Kemal bu işlerle ilgili koordinasyonu sağlıyordu ve bir anlamda herhangi bir Müslüman esnafın belirli bir konuda ayrıcalık elde ederek büyük sermaye sahibi bir işadamı haline gelmesi Kara Kemal'in iki dudağının arasından dökülecek birkaç sözcüğe bağlıydı. Ayrıca 1913'te çıkarılan

Teşvik-i Sanayi Kanunu ile yerli üreticilere vergi, bunların kullandıkları girdilere gümrük muafiyetleri getirildi. Bunun yanında sanayi tesisleri için kamu arsalarının ücretsiz tahsisi kararlaştırıldı (Buğra, 1995: 69). Devlet savaş yıllarında ülke ekonomisinin kontrolünü bu şekilde sağlamayı başarcasına savaş sonrasında ticaretin artık büyük ölçüde Müslüman tüccarların eline geçtiği görülecekti (Toprak, 1995:6). Görece bir bü-yüklüğe erişmiş millî burjuvazi yaratılmaya başlanmıştı. Ancak bu, Batıdaki gibi kendi doğal gelişim koşulları ve tarihselliği içinde değil, devletin aktif müdahalesi ile oluşan bir süreçti.

Savaşın kaybedilmesi eski çekişmeleri su üstüne çıkardı. Ülke içinde İttihat ve Terakkinin fiili egemenliği sona ermiş ve İttihatçılar davranışlarının hesaplarını vermeye zorlanmıştı. İTC'ye yöneltilen suçlamalar arasında savaş yıllarında spekülasyonlar yaparak ülke ekonomisinin zarar görmesi pahasına birtakım kişi ve kurumların zenginleşmesine neden oldukları da bulunmaktaydı. Ama İttihat ve Terakki kendi amacına ulaşmış ve millî burjuvazinin nüvelerini atmıştı.

Cumhuriyet İdaresi ve İşadamları

I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkılması Kurtuluş Savaşını doğurdu ve bu savaş hemen hepsi kapitalizmin temsilcileri durumunda bulunan İtilaf devletlerine karşı verildi. Milli Mücadelenin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa, savaş yıllarında ülkenin bütün dinamiklerini ortak amaca kanalize etmeyi başardı; bunun yanında da ekonomik düzlemde liberalizm ve 1917 devriminden sonra reel sahada uygulanma şansı bulan sosyalizmin her ikisine karşı da mesafeli kaldı; ülkenin gelecekte benimseyeceği ekonomik politika konusunda belirgin bir tavır almaktan kaçındı. Tunçay, bu dönemde izlenen politikayı "anti-kapitalist olmaksızın anti-emperyalist

[olmak]” şeklinde nitelendirir (Tunçay, 1999:188).

Yeni ekonomi politikasının ana hatları, savaşın hemen sonrasında, daha Lozan Anlaşması bile imzalanmadan, 1923 yılında, savaşın liderlerinden Kazım Karabekir Paşanın Başkanlığında İzmir’de toplanan İktisat Kongresinde çizildi ve ekonomik liberalizm kalkınmada izlenecek yeni model olarak benimsendi (Ökçün: 1064). Kongre sonunda ilan edilen “Misak-ı İktisadi”de “ecnebi sermayesine aleyhtar” olunmadığının altı da çizilmekteydi (Boratav, 1982:17). Atatürk’ün Kongreyi açış konuşmasında sarf ettiği şu sözler yaklaşımı özetlemektedir: “Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz çok vasidir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımızı riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız...” (Atatürk, 1961: 72’den aktaran Tunçay, 1999:189). Zaten Kurtuluş Savaşı’nı kotardıktan sonra yeni bir rejim kurmak üzere kolları sıvayan ve başını Atatürk’ün çektiği önder kadro Batı dünyasından kopmak niyetinde değildi ve bu kararlılığını Lozan’da sürdürülen müzakereler esnasında da göstermişti. Bu şekilde kapitalist ekonomik sisteme de entegre olunacağını işaretlerini veriyordu. Bunun yanında Atatürk’ün Osmanlı’nın en önemli çöküş nedeni olarak İmparatorluğun iktisaden geri kalmasını görmesi, yeni rejimin “iktisadiyat devleti” olarak temayüz etmesi yönünde bir yaklaşım benimsemesine yol açar. Böylece iktisat, devletin bekası ile özdeşleştirilir (İnsel, 2001:188-189). Örneğin Cumhuriyetin ilk dönem ideologlarından Celal Nuri [İleri], 1927 yılında yayımlanan *Türk İnkılâbı* isimli yapıtında “İnkılâbın nihâî zaferi(ni), Türk milletinin kat’i istihlası ve medeniyet-i umû-

miye dahilinde edinmek istediği mevkiin temini(ni)” tek bir koşula bağlar: “zenginlik, maddi ve meşru zenginlik.” (İleri, 2000: 185). Aynı isme göre “Osmanlı saltanatı iktisadî bir devlet değildi. Hâlbuki her asrî devletin mebnası iktisadiyâttır.” (İleri, 2000: 186).

Bu süreçle koşut giden diğer bir dizi gelişme ise bir “ulus-devlet” yaratma çabaları ekseninde şekilleniyordu. Bir İmparatorluktan ulus-devlet yaratmanın geniş bir perspektifle gözlenebilecek yoğun çabalar gerektireceği kolayca farkına varılabilecek bir olgudur ve süreç, sosyo-kültürel olduğu kadar ekonomik öğeleri de içerir. İTC dönemindeki tüm çabalara rağmen millî burjuvazi hala son derece yetersiz ve güçsüz durumdaydı. Cumhuriyet idaresi de, ekonomide liberal politikalar izlemesine rağmen yerli sermayeyi mümkün olduğunca desteklemiştir. Meselâ halen Türkiye’nin önde gelen sermaye gruplarından olan Koç Grubunun kurucusu Vehbi Koç, savaş öncesinde Ankara’da küçük bir esnaf iken, savaş sonrasında daha önce sağladığı birtakım bağlantıları kullanarak (ki kendisi I. BMM’de memur olarak da görev yapmıştır) devletten bazı taahhüt işleri aldı; bunun yanında kamuya ticaret malları sattı (Buğra, 1995:116). Bu şekilde sermayesini büyütme imkanı buldu. Koç, ilk yıllarından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi’nin de üyesiydi; kendi ifadesine göre Demokrat Partinin iktidar olduğu yıllarda, siyasi baskılar yaşamış, hatta Partisinden istifa etmek zorunda kalmıştır (gerçi bu 16 Mart 1960 gibi çok geç bir tarihte olmuştur) (Koç, 1983: 146-147); ancak, paradoksal olarak Koç Grubu, Demokrat Parti döneminde de hatırı sayılır ölçüde büyümüş; Grubun Arçelik, Otosan, Bozkurt, Türkay, Turistik İşletmeler A.Ş. gibi önemli şirketleri 1950-60 arasındaki süreçte kurulmuştur (Koç, 1983: 147).

1927 yılında, devlet, 1913’te İTC tarafından çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanununu ye-

niledi. Yeni kanun, vergi muafiyetleri ve kredi kolaylıklarının yanında sanayi üretimi için bedelsiz arsa tahsisi gibi konuları içeriyorsa da gümrük korumacılığı Lozan Anlaşması ile Osmanlı dış ticaret rejiminin 10 yıl daha sürmesi kararlaştırıldığından Kanun kapsamında yer almıyordu. Fakat 1929'da Dünya Ekonomik Bunalımı'nın neden olduğu olağanüstü koşullarda Kanuna gümrük korumacılığına ilişkin hükümler de eklendi. Kanunun geçerlik süresi 25 yıl olarak belirlenmişti ve süre, dolduğu 1942 yılından sonra bir daha uzatılmadı (Buğra, 1995: 144-5).

Görece liberal bir ekonomi politikasının izlendiği Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet teşvikiyle pek çok sanayi tesisi kuruluyor; etrafta yeni işadamları görülmeye başlanıyordu. Ancak aferizm dalgasının yayılışı da aynı döneme tesadüf eder. Falih Rıfki'nin *Çankaya* (Atay, 1980), Yakup Kadri'nin *Ankara* (Karaosmanoğlu, 2000) adlı yapıtlarında aktardıkları sahneler, yeni kurulan bir rejimin oluşum sürecinde görülen suiistimallerin ve rant paylaşım kavgasının hüznünlü bir tasviridir. Dönemdeki tartışmaların odağında ise Kurtuluş Savaşı yıllarında Hint Müslümanlarının gönderdikleri paranın savaştan sonra elde kalan yüklüce miktarıyla kurulan İş Bankası bulunmaktadır. Bankanın başına konu üzerindeki yegâne deneyimi İzmir'de bulunan bir yabancı bankasında memuriyetten ibaret olan Celal Bayar'ın getirilmesi yeni rejimin içerisinde bulunduğu iktisadî koşulları açıklama noktasında yeterince işlevseldir: İktisadî açıdan hızlı bir kalkınma ve gelişme istenmektedir; ancak ne bunu sağlayacak yetkin kadro vardır ne de izlenmesi gereken yöntem konusunda kesin bir politika... Aynı yıllar yeni rejimin İTC'nin son kalıntılarıyla hesaplaşmasına da ortam sağlar; Atatürk'e yönelik İzmir Suikasti girişiminin ardından gelen geniş tutuklama ve yargılama süreci, soruşturma kapsamında

aranan İttihatçıların milli burjuvazi yaratma girişimlerinin arkasındaki en önemli isim Kara Kemal'in yakalanacağını anlayınca intiharı, İTC döneminin Maliye Nazırı Cavit Bey'in ise yargılama sonucu idamıyla sonuçlanır. Öte yandan İttihatçıları ortadan kaldıran rejim, onların başta milli burjuvazi yaratma olmak üzere diğer pek çok politikasını uygulamaya devam eder.⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarında işadamları için devlet, sınırlı iç pazarda en önemli alıcı ve kamu ihaleleri vasıtasıyla en büyük işveren pozisyonunda bulunmaktaydı (İlkin, 1993: 187). Yeni imar edilecek bir ülke, potansiyel yatırımların habercisidir. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığı süresince en çok ihmal ettiği bölgenin Anadolu toprakları olduğu da göz önüne alınırsa, yapılması gereken yatırımların büyüklüğü kestirilebilir. Bu dönemde devletin ekonomi politikası ilkede liberal bir söylem üzerine oturmasına rağmen paradoksal bir şekilde işadamları, serbest hareket alanları genişletilerek değil, aksine devletin ekonomiye müdahalesi ile destekleniyorlardı. Kuşkusuz tüm bu çabalar millî burjuvazinin güçlendirilmesine yöneliktir. Zira Osmanlı'nın son dönemlerinde girişilen millî burjuvazi yaratma girişimleri işadamlarının güçlerini nispeten artırmakla beraber hâlâ uluslararası boyutlara ulaşan şirketlerin varlığından söz edilemiyordu.

1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu ise, millî burjuvazi yaratma girişimlerinin en önemli halkalarından birisini oluşturuyordu. Devletin Varlık Vergisi uygulama-

⁶ Öyle ki, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformlar arasında daha önce İttihatçılar tarafından denenmemişi yok gibidir. Cumhuriyet döneminin farkı uygulanmaya çalışılan reformların başarılı olmasıdır. Başkan ORAN (1999), *Atatürk Milliyetçiliği-Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme* Yen. ve Gen. 5. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 62.

sındaki amaçlarının; “savaş vurguncularının elde ettiği karların bir kısmını vergilendirmek, spekülâtörleri ellerindeki malları piyasaya sürmeye zorlamak suretiyle karaborsacılığın önünü almak, hükümet bütçesi üzerindeki baskıyı kaldırmak” (Buğra, 1995: 167) olduğu ifade edilir. Ancak dönemin Başbakanı Şükrü Saracoğlu’nun “Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldıracak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz.” Meyanındaki sözleri verginin gerçek amacını gayet iyi sergilemektedir (Barutçu, 1977: 263’ten aktaran Aktar, 1996:105). Verginin takdir ve tahakkuku aşamasında Müslüman ve gayrimüslim işadamları için ayrı ayrı tarifeler tespit edilmesi, gayrimüslim işadamlarının vergi oranlarının Müslümanlara göre daha yüksek olarak belirlenmesi ve verginin ödeme zorunluluğunun (sürgün gibi) sıkı yaptırımlara bağlanması servet yapısının dönüşümünü de beraberinde getirmiş; Müslüman işadamları düşük fiyatlarla vergilerini ödeyemeyen gayrimüslim işadamlarının mallarını satın alma imkanı bulmuştur (Aktar, 1996: 118-119). Bu anlamda herkesin vergisini önemli ölçüde düşürme imkanı bulan Vehbi Koç (Koç, 1983:65) kadar şanslı olduğunu söylemek mümkün değildir. Gayrimüslim işadamlarına yüksek oranlı vergiler salınmasının dolaylı sonucu, ülke içindeki sermaye yapısının önemli ölçüde değişmesi ve ekonomik alandaki kontrolün tamamıyla Müslüman-Türk işadamı kliğine geçmesidir. Öyle ki, bu dönemde sahipleri kendilerine salınan vergiyi ödeyemedikleri için el değiştiren gayrimenkullerin % 67.7’si Müslüman Türk işadamlarınca, % 30’u ise kamu kurum ve kuruluşlarınca satın alınırken, azınlık mensuplarınca alınan malların toplam içindeki oranı yalnızca % 2.3’tür (Aktar, 1996:141).

Kısacası, Türkiye’de burjuvazi, Batıdaki örneklerinin aksine kendiliğinden ya da değişik dışsal etkenlerin bir bileşkesi olarak ortaya çıkmamıştır. Batıda burjuvazi, çitleme faaliyetleri sonucunda tarım alanlarının birleştirilmesi ile başlayan, coğrafi keşiflerle ivme kazanan ve Sanayi Devrimi ile de doruğa ulaşan bir süreçte, büyük ölçüde hâkim sınıfların kontrolü dışında örgütlenmiş ve ekonomik açıdan güçlenmesine koşut olarak belirli sosyal ve ekonomik haklarını, hâkim sınıflara karşı mücadele vererek elde etmişti (Huberman, 1995). Bu da aslında değişik dönemlerde, burjuvazi ile feodalite, monarşi ve aristokrasi arasında yaşanan güç savaşlarını ve sürekli olarak bir mücadeleyi doğurmuştu.

Türkiye’de ise burjuva sınıfının geç örgütlenmesi tamamen devlet kontrolünde ve siyasi iktidarların tasarrufuyla olmuştur. İttihat ve Terakki ile başlayan gelenek, devletin ekonomiyi büyük ölçüde kendi denetiminde tutması ve Müslüman-Türk bir işadamı kliği yaratma çabası, burjuvazinin çıkarlarının devlet aygıtı ile eklemlenmesi sonucunu doğurdu. Burjuvazi, kısa tarihi boyunca mücadele alanına hiç çıkmadı (Keyder, 1995:269). Devlet, kimi zaman çeşitli imtiyazlarla kimi zaman da ihale, kredi, teşvik gibi mekanizmalar vasıtasıyla sürekli olarak işadamlarını patronajı altında tuttu. Türkiye’de teşvik mekanizmalarının işleyişine ilişkin şu örnek işadamlarının neden devletten bağımsız bir söylem geliştiremediklerini çok iyi izah etmektedir: Gelişmiş bölgelerde devlet tarafından verilen teşviklerin, toplam yatırım maliyetlerinin % 67.6’sını, cari maliyetlerin de %58.2’sini oluşturmaktadır. Teşvik almada önceliğe sahip gelişmekte olan bölgelerde ise oran %96.6 ve %95.2’e kadar çıkmaktadır (Buğra, 1995:82).

Öte yandan yerli üretim, uzun süre ithal ikameci bir seyir izlemiş ve iç pazarlara yönelik olmuştur ki bu pazar mekanizmaları da

tamamen devletin kontrolündedir. Devletin ekonomik hayat üzerindeki yoğun kontrolü, işadamları üzerindeki devlet otoritesini pekiştirici bir unsur olmuştur. Eski bir TÜSİAD Başkanı, devlete yönelik yüceltici tutum hakkında şunları söylemektedir: “Bu ülkede bizim felsefemiz daima, *koruyucu rolü üstlenen devlete* karşı olmamak, devleti dışlayarak değil, fakat devletle birlikte ekonomik politika izlemek ve devleti yüce bir makam olarak görmek şeklinde olmuştur. Özel sektör temsilcileri açısından, siyasete atılmak konusundaki tereddüt, devleti karşıya almak düşüncesinden, devletin hala etkili olduğu inancından, devlete yabancılaşmanın kendileri için uğurlu olmayacağı biçimindeki görüşten kaynaklanmaktadır. Bir örnek vermeme izin verin: Türkiye’de her işadamı, yasadışı herhangi bir iş yapmamış olsa da, devletin bir bahane bulup, kendisini mahvedebileceğini düşünmektedir.” (Heper, 1985: 103’den aktaran Heper, 1991:165) (vurgu benim). Devlet, gerçekten de işadamları için koruyucu olarak görülmektedir ve işadamları devlete bağımlı durumdadır (Heper, 1991: 165). Devletin değişik saiklerle (politik ya da konjonktürel) uyguladığı ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmaları özel sektörün sermaye yapısının şeklinin belirlenmesinde etkili olmaktadır (Keyder, 1995:269; Şen, 1995:64). Özel sektör ise devletin üstünlüğünü veri olarak kabul etmiş, oluşturulan merkezi-bürokratik yapının değiştirilmesi yönünde uzun süre hiçbir çaba göstermemiştir (Keyder, 1995:270).

Bu noktada 1971 yılında TÜSİAD’ı kuran işadamları tarafından imzalanan Kurucular Protokolünde geçen bazı cümlelerin altını çizmekte yarar vardır. Protokolde; “*Anayasamızın öngördüğü karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun* olarak, sanayi ve hizmet alanlarında çalışan meslek, bilim ve işadamlarının bilgi, tecrübe ve

faaliyetlerini ahenkleştirerek değerlendirmek suretiyle, *Türkiye’nin demokratik ve planlı yollarla kalkınmasına ve Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına* yardımcı olmak amacıyla kurulan Türk Sanayicileri ve İşadamları Birliği’nin devamlılığını sağlamak ve görevlerine yürütmek üzere lüzumlu olan mali yardımları, mutabık kalınacak esaslar dahilinde, müştereken yapacağımızı taahhüt ederiz.” deniliyordu (vurgular eklenmiştir). Protokol, öncelikle Anayasaya gönderme yapılarak karma ekonomiye atıfla başlamakta, “plânlı kalkınma modeli”nin tercih edildiği belirtilerek bu eğilim desteklenmektedir. Gerçekten de devletin ekonomi üzerindeki baskın tavrının, herhangi bir şikayete neden olmak bir yana bu süreçte TÜSİAD üyeleri tarafından tercih edildiği görülmektedir. Türkiye’nin en büyük patronlarının tam anlamıyla liberal bir ekonomik sistem yerine “karma ekonomi” modelini tercih etmeleri devletle olan geleksel ilişkilerinden kaynaklanır. Yukarıda da belirtildiği gibi devlet işadamları ile olan ilişkilerinde genellikle belirleyen pozisyondadır; işadamlarının geleceği de devlet ile olan ilişkilerine bağlıdır.

Kuruluş amaçlarından bir diğeri olarak da “Türkiye’nin... Batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına yardımcı olmak” gösterilmektedir ki bunun Cumhuriyet rejiminin temel hedefi olduğu; tüm Cumhuriyet reformlarının arkasında yatan amacın Batıyla özdeş görülen “çağdaş uygarlık düzeyi”ne ulaşmak olduğu bilinir. Tüm bu ifadeler aracılığıyla TÜSİAD’ın kuruluş yıllarında devlette arasında nasıl bir özdeşlik ilişkisi kurduğu rahatlıkla görülebilir. Devletin genel amaç ve politikaları Dernek tarafından da paylaşılmaktadır ve zaten Derneğin amacı olarak da tüm bu hedeflere ulaşılabilmesi için “yardımcı olmak” gösterilmektedir.

Ancak giriş bölümünde kısaca değinilen küreselleşme süreci ve dünya ölçeğinde değişen ekonomik ilişkilerin Türkiye düzlemine

yansımaları, işadamları ile devlet arasındaki ilişkileri de etkilemiş ve özellikle küresel pazarlara açılma ve buralarda rekabet etme şansı olan büyük sermaye gruplarının başındaki isimlerin de devlet kavramına bakışlarındaki değişiklikler artık belirgin bir hal almaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerde 70'lerde ivme kazanan yeni sağ anlayış, devletin ekonomi üzerindeki etkisinin en aza indirilmesini ve bu alanın tamamen piyasa koşulları tarafından belirlenmesi savunmuş; 1929 Dünya Ekonomik Bunalımıyla güçlenen İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı gelişmiş ülkelerde siyaset anlayışına hakim olan Keynesyen öncüllere dayalı refah devleti anlayışı terk edilmeye başlanmıştır (King, 1987:7). Yeni sağın kuramsal öncüsü Friedrich A. Hayek, devletin ekonomiye müdahalesinin, toplumda belirli kesimlere ayrıcalık yarattığı ve hukuk devletinin temel argümanlarından olan "eşitlik ilkesi"ne aykırı olduğu savıyla, devlet müdahaleciliğin en aza indirilmesinin özgür bir toplum oluşturmak için zorunlu olduğunu iddia etmişti (Hayek, 1995:116-117). Dünyadaki bu rüzgarlar Türkiye'yi de etkilemiş; 1980'de 24 Ocak Kararları ile liberal ekonominin Türkiye'de benimsenmesi noktasında etkili olmuştur.

Gerçekten de Türkiye'de burjuvazinin dış dünya ile yoğun şekilde temas etmesi, dünya pazarlarında rekabete girerek ihraç ürünlerini arttırarak uluslararası kapitalist sisteme entegre olması yönünde 24 Ocak 1980 Kararları hayatî bir önem taşır. Kararlarla Türk lirasının ABD doları karşısında önemli ölçüde devalüe edilmesi ve ardından gelen liberalizasyon süreci, işadamlarına devlet desteği olmadan, kendi ayakları üzerinde durarak dış pazarlara mal satma imkanı tanımıştır ki bu da o güne kadar çıkarları devletle eklenmiş halde bulunan sermaye sınıfına ilk kez devletten bağımsız hareket edebilme şansı vermiştir (Altan: 1997). İşadamlarının girdi-

ği uluslararası entegrasyon sürecinin dünyaya bakış tarzları ile devlete yönelik yaklaşımlarını da değiştirdiği bilinir. Devleti ve resmî ideolojiyi her koşul ve durumda önceleyen söylem artık değişmeye başlamıştır. Aynı süreçte 1980 darbesinden sonra kesintiye uğrayan demokrasi süreci de tekrar işlemeye başlamıştır ve 1983 yılında yapılan seçimlerde iktidara gelen Anavatan Partisinin başında Türk siyasal hayatı için ayrıksı bir lider vardır: Turgut Özal

Özal Dönemi

Turgut Özal, kuşkusuz, Türkiye'de değişik dönemlerde devletin başında bulunan diğer siyasilerden farklı bir portredir. Liberal ekonomik programla muhafazakar düşünceyi eklemlen bir söylemle ortaya çıkan ve dört temel siyasal eğilimi temsil etme gibi bir iddia taşıyan Özal'ın devlet yönetimine getirdiği yaklaşım Türkiye'deki bürokratik eğilimli, seçkin tavrından farklıdır ve yine onun döneminde işadamları ile devletin (daha doğrusu siyasal iktidarın) ilişkileri yeni bir temayül kazanır (İlkin, 1993: 193-194). Kendisi de bir süre özel sektör deneyimi yaşamış olan Özal iş çevreleri ile oldukça sıcak ilişkiler içerisine girmiş; iş dünyasından pek çok kişiyi partisine almıştır (Bali, 1998: 31). Hatta ilk Özal kabinesinin 20 üyesinden 16'sı özel sektör kökenlidir (Arat, 1991: 144). Artık bazı işadamları Başbakanlık Konutunun (Özal 1989'da Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Cumhurbaşkanlığı Köşkünün) müdavimi olmuşlardır. Dış gezilere kalabalık işadamı heyetleriyle gidilmekte, hatta Özal yurt dışı gezilerde kendine yakın işadamlarının işleri için lobi çalışmaları yapmaktan kaçınmamaktadır (Birand ve Yalçın, 2001: 240-1, 247-9, 259). Aynı yıllar, Dışişleri bürokratlarına Türkiye'yi temsil ettikleri ülkelerde iş yapan Türk işadamlarının işlerinin takip edilmesi talimatı verilmesine de

sahne olur. Başbakan, seçimlerin sonuçlarını partilileri ile değil konutunda işadamları ile izlemekte, ülkenin ve partinin geleceğine yönelik yorumlarını almaktadır (Cemal, 1989: 11). Başbakanın eşinin öncülüğünde kurulan Türk Kadını Güçlendirme Vakfı (kamuyunda sembolünden ötürü ve biraz da pejoratif bir şekilde Papatyalar Vakfı olarak tanındı) işadamlarının desteğiyle kısa süre içinde geniş mali olanaklara sahip bir sivil toplum örgütü olma yolunda ilerlemektedir. Öyle ki, bu Derneğin örneğin 1987 yılında topladığı bağış miktarı Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına yapılan bağış miktarının iki katından bile daha yüksektir (Cemal, 1989: 141).

Bunun yanında 24 Ocak Kararlarının hazırlanmasında aktif olarak görev alan Özal'ın liderliğini yaptığı Anavatan Partisi (ANAP), iktidarı süresince liberal politikaların izlenmesine büyük önem vermiştir. ANAP'ın iktidarda olduğu dönemde Türk parası konvertibl hale getirilmiş, kamu ekonomik kurumlarına dayanan kalkınma stratejisinden vazgeçilerek mevcut kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi yönünde büyük çaba sarf edilmiş, ithal ikameci sistem yerine serbest ithalat rejimi benimsenmiştir (Karluk, 1995: 86-7). 1981-1988 arasındaki süreçte mal ticaretinin serbestleştirilmesi ülke ekonomisinin küresel ekonomiye entegre olması noktasında son derece önemlidir (Boratav vd., 2000: 3). Bu durum işadamları için yeni fırsat kapılarının açılması demektir. O günlere değin kısıtlı iç pazarın imkanlarıyla yetinmek zorunda kalan işadamları dış Pazarlara açılarak rekabet etme şansı bulmuştur. Vergi iadesi gibi teşvik mekanizmalarının yardımıyla ihracatın artırılmasına yönelik bir strateji izlenmesi nedeniyle bu dönemde reel ihracat dolar bazında % 19.7 ve % 12.5 artmıştır (Köse ve Yeldan, 1998: 50). Aslında dış pazarlara açılmak özellikle büyük sermaye sahibi işadamları için bir zorunluluktur

da... Zira yukarıda belirtildiği gibi Çok Uluslu Şirketler, dünyanın dört bir yanına açılarak yerel pazarları ele geçirmekte ya da en azından aynı alana hitap eden ulusal firmaların kâr marjlarının düşmesine sebep olmaktadır. Bu nedenle Türk işadamları da uluslararası sahaya açılmış kendi markaları ile ya da yabancı ortaklıklarla işbirliği yaparak ihracat imkanlarını araştırmışlardır. Tüm bu süreç işadamları ile devlet arasındaki ilişkilerin yeni bir yöne girmesini sağlamıştır. Uluslararası kapitalist sisteme entegre olma noktasında çaba harcayan büyük sermaye grupları işadamlarının çıkarları doğrudan devlete bağlı olmamaya başlamıştır.

İzlenen uluslararası entegrasyon politikaları çerçevesinde Türkiye'nin 14 Nisan 1987'de o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğuna tam üyelik başvurusunda bulunması TÜSİAD tarafından da aktif olarak desteklenen bir gelişmedir. İşadamları gerek o dönemde gerekse de daha sonra yabancı ülkelerde bulunan işadamları örgüt ve sendikaları aracılığıyla yürütülen lobi faaliyetleri gibi etkinliklerle Türkiye'nin Avrupa Birliğine alınması için çaba göstermektedirler. 1987 yılı Türkiye'nin ulus-üstü bir oluşuma katılması noktasında nasıl önemli bir yıla TÜSİAD için de aynı şekilde önemlidir. Zira aynı yıl içerisinde TÜSİAD, Avrupa Sanayici ve İşveren Birlikleri Konfederasyonu (UNICE) üyesi olmuştur. Yani Türkiye'nin makro düzeyde izlediği küresel ekonomi ve işbirliğine katılım politikasını TÜSİAD kendi içsel yapısında da sürdürmektedir. Ulus-devletin gücünün zayıfladığının iddia edildiği bu süreçte, bu devletlerin boşalttığı egemenlik sahasını dolduracak aktörlerden birisi olma yönünde girişimlerine devam eden TÜSİAD, Türkiye'nin sosyo-ekonomik sorunlarına çözüm önerileri getiren raporlar da hazırlatarak yayımlamaya başlamıştır. Yurttaşlık haklarından katılımcı

demokrasiye, yerel yönetimlerden yüksek öğretime pek çok konu 90'lı yılların başlarıyla beraber TÜSİAD raporlarının konusu olmuştur. Kendi amaçları ilintili olan bir konuda, ekonominin yapısal ve güncel sorunları ile ilgili olarak, da sürekli olarak araştırmalar yaptıran ve yayımlayan TÜSİAD'ın aslında kendisiyle doğrudan bağlantısı olmayan konular üzerinde neden bu kadar yoğunlaştığı sorusunun yanıtı, rahatlıkla bu uluslararası entegrasyon sürecine adapte olma çabaları çerçevesinde bulunabilir.

Hatta TÜSİAD'da 1987 yılında Ömer Dinçkök, 1989 yılında Cem Boyner, 1991 yılında da Bülent Eczacıbaşı yönetimlerinin iş başına gelmesinin yaşanan bu hızlı değişim sürecinin bir ürünü olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir (İlkin, 1993: 195-6). Sırasıyla Feyyaz Berker, Ali Koçman, Şahap Kocatopçu ve Sakıp Sabancı gibi görece yaşlı ve tecrübeli işadamlarından sonra örgütün genç ve yeni kuşak işadamlarını liderliğe taşıması, muhtemelen küresel entegrasyon sürecinde yabancı örgütlerle daha sık temas kurulmasının gerekli olmasından dolayı, bu genç, iyi eğitim almış, en az bir yabancı dil bilen yöneticiler aracılığıyla ilişkiye geçilen örgütler ve devletler nezdinde iyi bir izlenim bırakma arzusudur. TÜSİAD'ın Avrupa Birliği'nin merkezini bulunduğu Brüksel'deki temsilciliğini 1995, ABD'nin başkenti Washington'daki temsilciliğini 1999'da açmışken, İstanbul'daki genel merkezi dışında Türkiye'deki tek temsilciliği olan Ankara bürosunun açılmasının bunlardan daha geç bir tarihte, 2000 yılı içerisinde, olması uluslararasılaşmanın Dernek için önemini bir diğer kanıtıdır.

Devlet-İşadamları İlişkisinde Bir Dönüm Noktası: Tanör Raporu

TÜSİAD, 90'lı yıllar boyunca yürüttüğü bu faaliyetler ile kamuoyunda adını gitgide daha

artan bir şekilde duyurmaya başlamıştır; ama, TÜSİAD'ın çalışmaları kamuoyundaki en büyük yankısını 1997 yılında Prof. Dr. Bülent Tanör'e hazırlatılan "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" isimli rapor ile bulmuştur. Rapor özetle; Milli Güvenlik Kurulu'nda yeni bir yapılanmaya gidilmesi, düşünce özgürlüğü ile insan haklarının güvence altına alınması, Siyasi Partiler Kanunu'nda değişikliğe gidilerek parti içi demokrasinin sağlanması, resmî dilin Türkçe olarak kalması fakat herkese anadilini öğrenme ve bu dilde eğitim yapma hakkı tanınması, Genelkurmay Başkanının doğrudan Başbakanı değil Milli Savunma Bakanı'na bağlanması, yerel yönetimlere ağırlık verilmesi ve 8 yıllık zorunlu eğitimin yaygınlaştırılması gibi önerileri içeriyordu (Tanör, 1997). Rapor, daha önce hiçbir TÜSİAD Raporuna gösterilmeyen ilgiye mazhar olmuştur.

Raporun hazırlanma ve kamuoyuna sunulma zamanlaması son derece ilginçtir. 1 Ocak 1996'dan itibaren AB ülkeleri ile Gümrük Birliğine geçilmesine rağmen, Türkiye, insan hakları ve demokratikleşme gibi siyasal sorunlarını çözemediği gerekçesiyle, Birliğin 1997'de açıkladığı genişleme sürecine geçiş ve kapılarını yeni üyelere açma politikasına yönelik kararının kapsamı dışında tutulmuştur. 6 ülke AB'nin genişleme planının parçalarını oluşturduğu halde Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşme gibi temel siyasal sorunlarını çözemediği sürece, en azından kısa vadede, AB ile entegrasyonun dışında kalacağı gerçeği, TÜSİAD yönetiminin bu konularda kayda değer hiçbir şey yapmadığına inandıkları devlet yapısını harekete geçirmek için konuyu tartışma gündemine sokma amacıyla bu raporu hazırlatmalarına neden olmuştur. Aynı zamanda TÜSİAD, bu yolla Türkiye burjuvazisinin ülkenin siyasal sorunlarının çözümü noktasında itici güç olduğu mesajını verecek; böy-

lece de hem ulusal hem de uluslararası platformda saygınlığını arttırma imkanı bulacaktır. Ancak ilkede bu kadar iyi tasarlanmış planın uygulama alanında beklenen faydayı sağlamadığı, hatta Derneğin önemli ölçüde yıpranmasına sebep olacağı görülecektir.

Dönemin TÜSİAD Yönetim Kurulu Başkanı Halis Komili başkanlığındaki bir heyet Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karada'yı makamında ziyaret ederek Raporu sunmuştur. Ama tepki beklenmedik ölçüde sert olur. Askerî yetkililer, daha rapor sunulurken tepkilerini belirtirler. Daha sonra bir açıklama yayımlayan Genelkurmay Başkanlığı, Silahlı Kuvvetler'in "siyasi otoriteye bağlı" olduğunun altını çizmekle beraber, Türkiye'de Silahlı Kuvvetlerin yapılanması ve hiyerarşik ilişkilerinin Batıdaki örneklerinden farklı olduğundan hareketle, bu özgül koşullar göz önüne alındığında Genelkurmay Başkanlığının Millî Savunma Bakanı'na değil doğrudan Başbakan'a bağlı olmasının doğal olduğunu, ayrıca Millî Güvenlik Kurulu benzeri örgütlenmelerin pek çok Batı ülkesinde de görüldüğünü vurgulamaktaydı. Genelkurmayın açıklaması doğrudan ve sert suçlamaları da içeriyordu. Genelkurmay açıklamasında; "...Bu konu ile [Silahlı Kuvvetlerin iç politikadaki konum ve işlevi] uğraşanlar genelde Türkiye Cumhuriyeti muhalifleri olup onun bir unsuru olan Türk Silahlı Kuvvetleri'ne saldırırlar. Bunlar:

- Eski Marksistler veya Marksist döneçler,
- Askerlik görevlerinde başarısız olanlar,
- 12 Eylül'de menfaatleri zedelenip muğber olanlar,
- Aşırı dinci gruplardır.

Bunların dışında bir de konuyu tam olarak bilmeyip samimi olarak Batı'yı model almak isteyen bilgisiz fikir sahipleri vardır." gibi ağır ifadeler kullanılıyordu (*Sabah*, 28.

02. 1997). Aslında ilginç ve anlaşılmayan olan bir nokta da Türkiye'nin demokratikleşmesine yönelik siyasal sahada tartışılması gereken önerilerde bulunan bir raporun hangi nedenlerle siyasal otorite olmayan Genelkurmay Başkanlığına sunulduğu idi (Çekirge, 1997). Fakat bunun sebebi her ne olursa olsun sonuçta TÜSİAD, "Türkiye'nin sigortasını sökmeye çalışmak" ile suçlanıyordu ve ilk kez geniş anlamda devlet ile millî sermaye bu kadar kesin bir şekilde karşı karşıya gelmekteydi.⁷

Raporun aldığı tepkiler nedeniyle TÜSİAD içinde derin çatlaklar baş göstermiştir. Derneğin ağır topları Rapordan dolayı Genel Merkezi ağır şekilde suçlarlar. Derneğin ve Türkiye burjuvazisinin önde gelen isimlerinden Rahmi Koç, TÜSİAD yönetimine bir mektup yazarak Dernek gelenegine aykırı hareket edildiğini ve konunun en üst organ olan Yüksek İstişare Konseyine getirilip, burada tartışılmadan kamuoyuna açıklanmasının yanlış olduğunu söyleyerek eleştiri getirir (Doğru, 1997); hatta yönetimi protesto ederek konunun tartışılacağı Yüksek İstişare Konseyi toplantısına da katılmaz (*Milliyet*, 01.04.1997).

Raporun "devlet"ten ve dernek içinde büyük ağırlığı olan isimlerden aldığı tepki

⁷ Aslında asker ile işadamları böyle bir olay nedeniyle ilk kez karşı karşıya gelmemektedir. 1980 İhtilali'nden sonra, İstanbul mali polisi ile sıkıyönetim görevlileri sahiplerinin adları bazı kaçakçılık iddialarına karışan Santral Mensucat firmasına baskın düzenler ve üst düzey şirket yetkililerinden bir kısmını gözaltına alırlar. Durum, TÜSİAD'ın olaydan kısa bir süre sonra yaptığı bir toplantısında kınanır. Toplantıya katılan *Tercüman* gazetesi sahibi Kemal Ilıcak bu olayın gazetesinde haber olarak yayımlanmasını sağlayınca TÜSİAD Başkanı Ali Koçman, Birinci Ordu ve Sıkıyönetim komutanı Necdet Üruğ tarafından Selimiye Kışlası'na çağırılarak oldukça sert şekilde eleştirilir. Ertesi gün bir açıklama yayımlayan TÜSİAD, belirtilen toplantıda olayın sadece tartışıldığını, herhangi bir kınamanın söz konusu olmadığını belirtmiştir (Çölaşan, 1984: 124-126).

TÜSİAD yönetimin geri adım atmasına yol açmıştır. Raporun içerdiği hususların Tanör'ün kişisel görüşleri olduğu ve Derneği bağlamadığı deklare edilir. TÜSİAD açık bir şekilde raporu sahiplenmekten vazgeçmiştir (*Sabah*, 09.04.1997). Tanör Raporuna alternatif bir rapor hazırlatan Derneğin etkin üyelerinden Aydın Bolak'a göre yönetimin geri adım atması TÜSİAD'ı bölünmekten kurtarmıştır (*Sabah*, 10 Nisan 1997). Yani raporun aldığı üyelerden aldığı tepki, Derneğin bölünmesine sebep olabilecek kadar büyüktür. Ama ne kadar ilginçtir ki, 1997 yılında Tanör'ü eleştiriler karşısında yalnız bırakan TÜSİAD, 1999'un sonunda aynı isme raporunu yeniletecek ve güncelleştirecektir (Tanör, 1999). Yeni rapor da, benzer önerileri içermektedir. Peki, 2 senede TÜSİAD'da nasıl bir değişiklik olmuştur da birkaç yıl önce yüzüstü bıraktığı rapora tekrar sahip çıkma gereği duymuştur? Sorunun yanıtı gayet basittir: Değişiklik TÜSİAD'ın yapısında değil siyasal konjonktürde meydana gelmiştir ve Türkiye, 1997'de AB'ce genişleme sürecinin dışında tutulmasına rağmen, 1998 yılında Birlik üyeliği için aday olmuştur. Adaylığın kabulü için çaba sarf edenlerin başında da Avrupalı muadili işadamları örgütleri ile temasa geçerek lobi faaliyetleri yürüten TÜSİAD yönetimi gelmektedir. Nitekim Derneğin o dönemki Yönetim Kurulu Başkanı Erkut Yücaoğlu, Dünya Bankası ve OECD'nin katkılarıyla TÜSİAD tarafından düzenlenen "Küreselleşme-Kalkınma-Devlet" konulu toplantının açılışında yaptığı konuşmada, 11 Aralık tarihinde Helsinki'de gerçekleştirilecek Avrupa Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları toplantısında, Türkiye'nin tam üye adaylığının gerçekleşme ihtimalinin yüksek gözüktüğünü söyler (*Sabah*, 27.10.1998) ve tahmininde yanılmaz. Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin adaylığı kabul edilmiş; bu şekilde 1997'de kesilen ilişkiler

2000 yılında tekrar başlamış ve yeni bir döneme girilmiştir. TÜSİAD da aynı süreçte, bu gelişmeleri ve politik konjonktürü çok iyi izlediğini kanıtlamak istercesine Tanör Raporunu yenilemiş; ayrıca Prof. Dr. Süheyl Batum ve Prof. Dr. Seyfettin Gürsel'e "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Siyasal Kriterleri" başlığını taşıyan yeni bir rapor hazırlatmıştır.

Yeni Perspektif : Demokratikleşme

Tanör'e hazırlatılan raporun Dernekçe yazılan önsözünden yapılacak şu uzunca iktibas, TÜSİAD'ın demokrasi ve insan hakları gibi konulara eğilmesinin nedenini gayet iyi şekilde açıklayacaktır: "Avrupa ile entegrasyonun ekonomide ve siyasette demokrasinin genişletilmesi anlamına geldiğini, bunun bir ön koşul olduğunu da bilmeyen kalmadı... Bu ortamda TÜSİAD, Türkiye'nin ekonomisine çeki düzen vermenin ve ekonomiyi istikrara kavuşturmanın yolu üzerinde dururken, siyasal istikrarsızlık engelini bu yolu tıkamaması için demokrasinin zaaflarının giderilmesi gereğinin altını da sistematik olarak çizmeye başladı... Türkiye'nin geleceği kendini dünyadan soyutlamakta değil, dünyadaki gelişmelere ayak uydurmaktadır. Dünya, demokrasi ile arasındaki bariyerleri birer birer kaldırıyor. Artık, ekonomik ve siyasi ilişkiler, demokrasiden ve insan haklarından bağımsız gelişemiyor. Türkiye kendisinden daha geri konumdaki ülkelerle işbirliğini artırarak değil, kendisinden ilerdeki ülkelerle işbirliği yaparak kalkınmasını hızlandırabilir; ekonomisine 21. yüzyılın gerektirdiği rekabet gücünü kazandırabilir. Bulduğumuz yere göre değil, varmak istediğimiz hedefe göre hareketlerimizi düzenlemeliyiz. Kendimize, gelişmiş Batı demokrasilerini örnek almalıyız. Daha geniş demokrasinin Türkiye'de toplumsal uzlaşmanın, siyasal ve ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda

bulunacağını görmeliyiz.” Evet, gerçekten de artık günümüz dünyasında insan hakları ve demokrasi ön plana çıkan değerlerdir ve ekonomik ve siyasal ilişkiler de doğrudan demokrasinin gelişme düzeyi ile ilintilidir. Bu bağlamda, demokratikleşme ve insan hakları hem ulusal hem de uluslararası platformda yükselen değer durumundadır ve bu değerlerle ilgilenenlere prestij sağlamaktadır. Bu nedenle de büyük sermaye birliği olan TÜSİAD da bu kavramlara önem vermekte, ya da hassasiyetle böyle bir görüntü çizmektedir. Nitekim TÜSİAD’ın Brüksel temsilcisi Bahadır Kaleağası, Türkiye’nin AB’ye kabulü için yapılması gereken demokratik reformların arkasında “sivil toplumun, özel sektörün ve kamuoyunun” bulunduğunu iddia etmektedir (*Radikal*, 27.10.2001).

Aynı niyeti dönemin TÜSİAD Başkanı Halis Komili de hazırlatılan “Demokratik Standartların Yükseltilmesi Paketi”ni basına tanıtırken ortaya koyar. Komili’ye göre, 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren, siyasal istikrarsızlığın ekonomik ve sosyal gelişmenin önündeki en büyük engel olduğu anlaşılmıştır. Komili, “Serbest piyasa ekonomisinin uzun dönemli kalıcılığının, ancak, toplumsal uzlaşma için diyalog kanalları olan, mümkün olan en geniş katılımlı çoğulcu demokratik bir siyasal yapı içinde sağlanabileceği görüldü” der. TÜSİAD, artık Kuruluş Bildirgesinde de yer alan “karma ekonomi modeli” yerine açık şekilde “serbest piyasa ekonomisi”nden yana tavır almaktadır ve bu ekonomik sistemin devamlılığı için “katılımlı çoğulcu demokratik bir siyasal yapı”yı zorunlu görmektedir.

Bir diğer TÜSİAD eski başkanı, Erkut Yücaoğlu, bu konuda daha nettir: “Türkiye’nin imajı yüzünden ‘made in Turkey’ kötü bir etiket olarak kabul ediliyor.” (aktaran Bali, 2000: 37) Türkiye Giyim Sanayicileri Derneği başkanı Bülent Atuk ise şu sözleriyle adeta Yücaoğlu’nun cümlesinin açıklama-

sını yapmıştır: “Bugün reel kesim için ekonomik reformlar kadar demokratik, sosyal ve siyasî reformlar da önem kazanmıştır. Artık üzerinde bir ülke imajı ya da marka taşıyan bir tişört o ülkenin demokratik yapısından soyutlanamaz. Demokrasi olmadan tişört satamayız.” (aktaran Bali, 2000:37). “İmaj sorunu”nun altını Derneğin Brüksel temsilcisi Kaleağası da çizmektedir: “Türkiye’nin imaj sorunu var. Ekonomik veya siyasi istikrarsızlık bir yana, Türkiye yabancı sermayeyi asıl bu nedenle çekemiyor. Turist gelmiyor. AB’de seçmenlerin ne düşündüğü parlamenterler için de çok önemli. Bu yüzden Türkiye’nin imajını düzeltmesi ve tanıtımını yapması her şeyden önce geliyor” (*Sabah*, 27.01.2000). Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi insan hakları ve demokratikleşme gibi değerlerin Batı halkları için ön plana çıkması ve tüketim tercihlerinde bir kriter olarak benimsenmesi, böylece uluslararası ticaret yapmak için gerekli bir koşul olmasından dolayı işadamları Türkiye’nin sosyal ve siyasal sorunlarını çözmek için çaba harcanması gerektiğini savunmaktadır.

Devlete Yeniden Bakmak: Özel Sektörün Yeni Eğilimleri

Kuşkusuz, küreselleşmenin dünyadaki tüm halkların eşit refah düzeyine ulaşması ya da en azından adil bir gelir paylaşımı sağlanması yönündeki söylem ve vaatleri tartışılabilir ve tartışılmalıdır da... Ekonomik gelişmenin bir hayli gerisinde olan üçüncü dünya ülkelerinden, gelişmiş ülkelere hayli yüklü miktarlarda servet transferi gerçekleştiği, bu anlamda dünyasal ölçekli üretimde payları azalan gelişmiş ülkelerin, bunun aksine toplam kaynakların daha fazla miktarını kendi gelir hanelerine yazdırdıkları bilinmektedir. Fakat, tüm bu gelişmelerin ötesinde dünya çapında müthiş bir finansal akışın olduğu, uluslararası sermayenin ulus-devletlerin egemenlik alanının daral-

tilması pahasına güç ve etkinliğini her geçen gün biraz daha arttırdığı da gerçektir.

Türkiye'nin en büyük sermaye sahibi işadamlarının oluşturduğu, TÜSİAD örneği ele alındığında, Türkiye burjuvazisinin küresel kapitalist sistemin bir parçası olma yönünde bir hayli istekli ve bu yönde gayretli olduğu görülmektedir. Türk işadamlarının uluslararası entegrasyon konusunda bu denli istekli olmaları, ister göreceli olarak daha küçük ölçekli ve bu nedenle daha az cazip olan ulusal pazarı aşarak daha fazla mal satmayı hedeflemeleri ile isterse de devletler arası bağlarla birtakım hakları güvence altına alınmış olduğundan kendileriyle rekabet edilmesi neredeyse imkansız olan Çok Uluslu Şirketler karşısında varlıklarını sürdürebilmeleri için dış pazarlarda kendilerine yer bulmak istemeleri ile açıklansın, son tahlilde, devletten bağımsız bir söylem geliştirmelerine ve bu doğrultuda hareket etmelerine neden olmuştur. Çıkarları her zaman devlet ile eklemlendiğinden gelişmelerini, büyümelerini ve hayatlarını idame ettirmelerini devlete borçlu olan ya da benzer şekilde ellerindeki her şeyi kaybetmeleri yine devlet ile olan ilişkilerinin niteliğine bağlı bulunan işadamları, ulus-üstü ve ulus-ötesi oluşumların ulus-devletlerin egemenlik alanlarını daraltarak, özellikle ekonomik alanda belirleyici rollerini arttırmaları karşısında kendileri ile devletin ilişkilerinin de farklı bir mecraaya gireceğini düşünmeye, bu nedenle de çıkarlarını artık doğrudan ulus-devlet yapılanması içinde değil de belirtilen bu oluşumlarda aramaya başlamışlardır. Bu süreç sermaye sahiplerinin gözünde devlet kavramının dönüşümüne yol açmıştır. Yukarıda aktarıldığı gibi 80'lerin başına dek büyük işadamları açısından "koruyucu" olma niteliğiyle temayüz eden devlet, artık "köstek" olarak görülebilmektedir.⁸

⁸ Sözelimi TÜSİAD Eski Başkanlarından Muharrem Kayhan, bir röportajda kendisine sorulan devlet-sermaye

Öte yandan Türkiye'nin 1987 yılından itibaren aktif olarak bir üyesi olmaya çaba harcadığı Avrupa Birliği'nin demokratikleşme ve insan hakları gibi insanlığın evrensel değerlerini başat olarak alması, bu oluşumun içinde yer almak isteyen ülkelerin bu konulara ilişkin sorunlarını çözmesini zorunlu kılmıştır. Tüm bu gelişmeler klasik devlet örgütlenmesi dışında kalan ve doğrudan birey olarak yurttaşların haklarını savunan devlet dışı örgütlerin, muhatap olarak kabul edilebilmesi sonucunu doğurmuştur. Özellikle insan hakları, demokrasi, çevre gibi insanlığın ortak sorunları ile ilgilenen örgütlerin saygınlıklarının Avrupa Birliği gibi oluşumlar nezdinde en üst düzeyde olması, sivil toplum örgütlerini bu konular üzerinde çalışmaya motive etmiş; küreselleşme sürecinde çıkarlarını, ulus-devlet yapılanması dışındaki yapılanmalarda arayan TÜSİAD gibi örgütlerin bu konuda farklı bir strateji izlemeleri sonucunu doğurmuştur. TÜSİAD, demokratikleşme, insan haklarının güvence altına alınması, devlet yönetiminin şeffaflaşması gibi yapısal sorunlara eğilerek, hem içten bir şekilde inandığı uluslararası entegrasyon sürecinin hızlanmasına hizmet etmekte, hem de kendisinin (ayrıca geniş anlamda iş çevrelerinin) Türkiye'nin evrensel standartları saptama noktasında öncü rolü oynadığı mesajını vererek ulusal ve uluslararası alanda prestijini artırma imkanına kavuşmaktadır. Zaten ha-

ilişkisi bağlamındaki bir soruya "Büyük sermaye devletin kösteği olmasa çok daha başarılı olacaktır. Türkiye'nin sanayileşmenin başlangıcında olduğu, büyük altyapı yatırımlarına ihtiyaç duyulduğu dönemde, büyük sermaye devlete bağımlıydı, artık öyle değil. "Türkiye'de iş yapabilmenin ön şartı veya gizli koşulu, devlete yakınlık olmamalı" şeklinde çok kesin bir tavrımız var. Devletin yanlış uygulamaları, makro-ekonomik dengesizlikler yüksek faiz uygulamalarına neden olduğu ölçüde bağımlıyız. Ama bu ne ortak iş yapmak, ne de dağıttığı rantı beklemek anlamında bir bağımlılık değildir. Bağımlılığımız makro-ekonomik politikalarından çok büyük oranda etkileniyor oluşumuzla sınırlı." şeklinde yanıt verebilmektedir (Alpay, 1991).

tırlanacağı gibi Derneğin yürüttüğü çalışmaların Türkiye-AB ilişkilerinin çizdiği yöne, yani bir anlamda siyasal konjonktüre göre yoğunluk kazandığı ya da durgunlaştığının altı çizilmiştir. Küreselleşme sürecinde, Türkiye burjuvazisinin çıkarlarının uluslararası entegrasyona bağlı olduğunun düşünülmesi, TÜSİAD'ı bu yönde adım atmaya itmiştir. Bu bağlamda yakın zamana değin çıkarları doğrudan devlete eklemli olan işadamları, artık çıkarlarının ulus-devletten daha fazla olarak başka yerlerde aranması gerektiği kanısındadırlar. TÜSİAD üyelerinin şahsında Türkiye'nin büyük burjuvazisi küresel kapitalizmin ideolojik söylemine uygun olarak devletin başta ekonomi olmak üzere toplumsal ve siyasal hayatın tüm veçhelerindeki rolünün sorgulanması ve bu alanlara müdahale sınırlarının mümkün olduğunca daraltılarak yeniden çizilmesini istemektedir. Ulus- devletlerin hükümlerlik haklarının sorgulandığı bir platformda uluslararası alanda saygınlıkları gün geçtikçe artan hükümet dışı örgütlerden birisi olarak TÜSİAD, oluşacağı düşünülen yeni ilişkiler örüntüsünde temsil ettiği toplumsal grubun hak ve çıkarlarını en iyi şekilde korumak için devleti önceleyen yaklaşımından vazgeçmiş ve yaratılması devlet için her zaman sorun olan "millî burjuvazi" modeli küreselleşme ideolojisinin de etkisiyle -en azından söylemsel ve amaçsal düzeyde- uluslararasılaşmıştır.

Kaynakça

- AKTAR, Ayhan (1996) "Varlık Vergisi ve İstanbul", *Toplum ve Bilim*, sayı 71, s. 97-149.
- ALPAY, Şahin (1999), "Entelektüel Bakış", *Milliyet*, 18.01.1999.
- ALTAN, Mehmet (1997), "Burjuvazi, Sol ve Kemalizm" *Sabah*, 23 Ocak 1997.
- ARAT, Yeşim (1991), "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to The State", *Strong State and Economic Interest Groups: the Post-1980 Turkish Experience*, ed. Metin Heper Berlin & New York: Walter de Gruyter, s. 135-147.

ATATÜRK, Mustafa Kemal (1961-72), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 5 cilt, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay.

ATAY, Falih Rıfki (1980), *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yay.

BALİ, Rifat N. (2000), "Sivil Toplum Hareketinin İki Zaafı: İşadamları ve Elitizm", *Birikim*, sayı 130, s. 33-42.

BALİ, Rifat N. (1998), "İşadamları ve Siyaset Pragmatik Bir Aşk Hikayesi", *Birikim*, sayı 114, s. 31-37

BARNET, Richard B., J.Cavanagh (1995), *Küresel Düşler: İmparator Şirketler ve Yeni Dünya Düzeni*, Çev. Gülden Sarı, İstanbul: Sabah Kitapları.

BARUTÇU, Faik Ahmet (1977), *Siyasî Anıtlar:1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yay.

BAŞKAYA, Fikret (2001), "Küreselleşmenin Öteki Yüzü"
www.karizmadergisi.com/dergi03/makale0306.htm (10.10.2001)

BİRAND, Mehmet Ali; S. Yalçın (2001), *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 5. Baskı, İstanbul: Doğan Kitapçılık.

BORATAV, Korkut, vd. (2000), *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998*, CEPA Working Paper Series New York: New School University.

BORATAV, Korkut (1982), *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: Savaş Yay.

BOZKURT, Veysel (2000), "Küreselleşme", *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, der. V.Bozkurt İstanbul: Alfa Yay., s. 17-31.

BRAND, Ulrich (1994), "Hükümet Dışı Örgütler- Global Sivil Toplumun Temsilcileri mi?", *Birikim*, sayı 65, s. 66-68.

BUĞRA, Ayşe (1995), *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yay.

CABLE, Vincent (1995), "The Diminished Nation State: A Study in The Loss of Economic Power", *Daedalus*, cilt 124, No.2, s. 23-53.

CEMAL, Hasan (1989), *Özal Hikayesi*, 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yay.

ÇAHA, Ömer (1998-9), "İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusal Dönüşümü", *Doğu-Batı*, sayı 5, s. 73-93.

ÇEKİRGE, Fatih (1997), "Tüsiad Sıkıntısı", *Sabah*, 22 Ocak 1997.

ÇELEBİ, Aykut (2001), "Kuraldışı Durumlarda Karar Vermek: Carl Schmitt ve Walter Benjamin Üzerine Bir İnceleme", *Defter*, sayı 42, s. 109-146.

ÇINAR, Menderes (1997), "Yükselen Değerlerin İşadamları Cephesi: MÜSİAD", *Birikim*, sayı 95, s. 52-56.

ÇÖLAŞAN, Emin (1984), *12 Eylül: Özal Ekonomisinin Perde Arkası*, İstanbul: Milliyet Yay.

DOĞRU, Necati (1997), "Zenginlik Battı mı?", *Sabah*, 1 Şubat 1997.

DPT (2000), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Küreselleşme Özel İhtisas Komisyonu Raporu* Ankara: DPT Yay.

DRUCKER, Peter F. (1997), "The Global Economy and the Nation-State", *Foreign Affairs*, cilt 76, sayı 5 (www.mtholyoke.edu/acad/intrel/drucker.htm'de alınmıştır.01.09.2001)

GEVGİLİLİ (1971), "Düşünenlerin Forumu: 1971 Türkiye'si ve Reformlar", *Milliyet*, 21 Mart 1971.

GIDDENS, Antony (1997), *Modernliğin Sonuçları*, Çev. E.Kuşdil, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yay.

HARDT, Michael, A.Negri (2001), *İmparatorluk*, Çev. A.Yılmaz, 3. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yay.

HARRIS, Mike (1998), "The New Right", *New Political Thought*, ed. Adam Lent London: Lawrance& Wishart, s. 53-71.

HARVEY, David (1999), *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*, Çev. S. Savran, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yay.

HAYEK, Friedrich A. (1995), *Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Sosyal Adalet Serabı*, Çev. M. Erdoğan, Ankara: T. İş Bankası Kültür Yay.

HEPER, Metin (1991), "Güçlü Devlet ve Demokrasi", Çev. Ö. F. Gençkaya, *Türkiye Günümü*, sayı 15, s. 156-169.

HEPER, Metin (1985), *The State Tradition in Turkey*, Walkington: Eothen Press.

HIRST, Paul, G. Thompson (1998), *Küreselleşme Sorgulanıyor*, Çev. Ç. Erdem-E. Yücel, Ankara: Dost Kitabevi Yay.

HUBERMAN, Leo (1995), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.

HUDOCK, Ann (1999), *NGOs and Civil Society- Democracy by Proxy?*, Cambridge: Polity Press.

<http://www.musiad.org.tr>

<http://www.tusiad.org.tr>

INGLEHART, Ronald (1977), *Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton and New Jersey: Princeton University Press.

İLERİ, Celâl Nuri (2000), *Türk İnkılabı*, yay. haz. R. Durmaz [1927], İstanbul: Kaknüs Yay.

İLKİN, Selim (1993), "Businessmen: Democratic Stability", *Turkey and The West: Changing Political and Cultural Identities*, Ed. M. Heper vd. London&New York: I.B.Tauris, p. 177-198

İNSEL, Ahmet (2001), *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.

KARAOĞLU, Yakup Kadri (2000), *Ankara*, 10. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.

KARLUK, Rıdvan (1995), *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim-Yapısal Değişim*, 3. Baskı, İstanbul: Beta Yay.

KEYDER, Çağlar (1995), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.

KING, Desmond S. (1987), *The New Right-Politics, Markets and Citizenship*, Chicago, Illinois: The Dorsey Press.

KIRAY, Emine (1995), *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.

KOÇ, Vehbi (1983) *Hayat Hikayem*, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık

KÖSE, A.Haşim, E.Yeldan (1998), "Dış Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997", *Toplum ve Bilim*, sayı 77, s. 45-68.

KRUT, Riva (1997), *Globalization and Civil Society NGO Influence in International Decision-Making*, UNRISD.

- KÜÇÜKÖMER, İdris (1994), *Düzenin Ya-banculaşması: Batılaşma*, İstanbul: Bağlam Yay.
- MANN, Michael (1993), "Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying", *Daedalus*, cilt 122, No. 3, s. 115-140.
- McLUHAN, Marshall (1966), *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York. *Milliyet*, 01.04.1997.
- NAISBITT, John (1994), *Global Paradoks- Büyüyen Dünya Ekonomisinin Güçlenen Küçük Oyun-cuları*, Çev. S. Gül, İstanbul: Sabah Kitapları.
- ORAN, Baskın (1999), *Atatürk Milliyetçiliği-Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Yen. ve Gen. 5.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ÖKÇÜN, Gündüz (t.siz), "İzmir İktisat Kongresi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yay., s. 1061-64.
- PIETERSE, Jan Nederveen (2000), "Globalization North and South: Representations of Uneven Development and the Interaction of Modernities", *Theory, Culture & Society*, cilt 17, sayı 1, s. 129-137. *Radikal*, 27.10.2001.
- ROBERTSON, Roland (1999), *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Çev. Ü. H. Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- ROBERTSON, Roland (1998), "Toplum Kuramı, Kültürel Görecelik ve Küresellik Sorunu", *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları*, der. A.King, Çev. G. Seçkin-Ü. H. Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., s. 97-120. *Sabah*, 28.02.1997, 09.04.1997, 10.04.1997, 18.08.1997, 27.10.1998, 27.01.2000.
- SANCAR, Mithat (2000), "Global Sivil Toplum mu?", *Birikim*, sayı 130, Şubat 2000, s. 19-32.
- SASSEN, Saskia (1996), *Loosing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*, New York: Columbia University Press.
- ŞEN, Mustafa (1995), "Türkiye Büyük Burjuvazisinin Anatomisi", *Toplum ve Bilim*, sayı 66, s. 46-68.
- TANÖR, Bülent (1999) *Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler* İstanbul: TÜSİAD
- TANÖR, Bülent (1997), *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*, İstanbul: TÜSİAD. *Tercüman*, 25.01.2003
- TOKAR, Feyyaz (1971), "Nasıl Bir Özel Sektör ?", *Milliyet*, 8 Mayıs 1971.
- TOPRAK, Zafer (1995), *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- TÖNBEKECİ, Mutlu (2001), "Zenginler Kulübü Ne İşe Yarar Sahi?", *Sabah*, 28.01.2001.
- TUNÇAY, Mete (1999), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- TÜSİAD (2001), (TÜSİAD'ın tanıtım amacıyla hazırladığı İngilizce broşür)
- ULAGAY, Osman (2000), *Quo Vadis ? Küreselleşmenin İki Yüzü*, 2. Baskı, İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- VORHOFF, Karin (2001), "Türkiye'de İşadamları Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında", *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yay., 2001, s. 311-356
- WALLACH, Lori M. (1998), "A dangerous new manifesto for global capitalism", *Monde Diplomatique*, February, 1998 http://mondediplo.com/1998/02/07mai?var_s=capitalism+and+globalization
- WALLERSTEIN, Immanuel (1998), "Ulusal ve Evrensel: Dünya Kültürü Diye Bir şey Olabilir mi?", *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi: Kimlik Temsilinin Çağdaş Koşulları*, der. A.King, Çev. G. Seçkin-Ü. H. Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat Yay., s. 121-137.
- YAŞAR, Selçuk (1996), *Hayatım*, İzmir: Tükelmat Matbaası, Yeni Yüzyıl.
- ZABCI, Filiz ÇULHA (2000), "Devlet Dışı Örgütler: Tanımlayıcı Bir Çerçeve", *Kültür ve İletişim*, Yaz 2000, s. 99-126.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen 9. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.